

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՐԴԻՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՌԵՍՈՒՄՆԱՍԻՐՄԱՆ ՆԱԽԱԳԻԾ

ՄՇԱԿՈՒՅԹ ԵՎ ԱՐԴԻԱԿԱՆԱՑՈՒՄ

ԱՇՈՏ ՀՈԿՅԱՆՆԻՄՅԱՆԻ ԱՆԿԱՆ
ՀՈՒՄԱՆԻՏԱՐ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԲԱՂՁԱՆՔԻ ԵՎ ԿԵՆՑԱՂԻ ՄԻՋԵՎ

ԱՆՆԱ ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄՅԱՆ

Մադրասի խմբակի քաղաքական ծրագիրը և տեսողական
մշակույթը. Հայաստանի քարտեզի՝ Աշխարհացոյց
Հայաստանեայցի ակունքներում

ԵՐԵՎԱՆ 2024

Ներածություն

2024 թվականի մարտի 12-ին Հայաստանի Հանրապետության վարչապետ Նիկոլ Փաշինյանը մամուլի ասուլիսի ընթացքում տարածքային սահմանազատումների այժմեական խնդրի շուրջ հնչեցված հարցի իր քննարկումը բացում է Հայաստանի Հանրապետության քարտեզի ցուցադրությամբ:

Ես նախ ուզում եմ անդրադառնալ, թե որն է Հայաստանի Հանրապետությունը: Ես, իհարկե ոչ այս ասուլիսի առիթով, ուրիշ առիթներով, բայց առաջին անգամ օգտագործելու վիզուալ պատասխան եմ պատրաստել այդ հարցի համար: Հայաստանի Հանրապետությունը սա է:¹

Կառավարության և պետական այլ մարմինների որոշումներով «դե յուրե ամրագրված» պետական տարածքի տեսողական պատկերով է վարչապետը ներկայացնում և սահմանում Հայաստանի Հանրապետությունը: Այս փորձով քարտեզը ներկայանում է որպես մի պատկեր, որն օրենքի ուժով ու հայաստանյան կյանքի ներսից «կոնկրետ և միլիմետրի ճշգրտությամբ» տեղորոշում է Հայաստանի՝ որպես փաստական պետության ամբողջականությունը. պետություն, որ փոքր մի հատված է զբաղեցնում աշխարհի քարտեզի վրա:²

Սահմանաբաժանումների բարդ խնդրին աշխարհագրական լայն համատեքստում է անդրադառնում սույն թվականի օգոստոսի 14-ին Հայաստանի պատմության թանգարանում վերաբացված և համալրված՝ «Հայաստանը հնագույն քարտեզներում» խորագրով մշտական ցուցահանդեսը:³ Ցուցադրությունը լրացված է քարտեզագետ Ռուբեն Գալչյանի ջանքերով ձեռք բերված՝ մասնավորաբար եվրոպական, տարբեր ժամանակներում պատրաստված քարտեզների պատճեններով, որոնք ընդգրկում են պատմական Հայաստանի անունը: Միլիոնավոր քարտեզների մեջ «Հայաստան» անունը որոնած և գտած քարտեզագետը դեռևս 2018 թվականին հրատարակած իր *Հայաստանը օտարների քարտեզներում. քարտեզագրական ժառանգություն* գրքում անդրադարձել էր քարտեզների կարևորությանը.

Հին քարտեզները ցուցադրական հետաքրքրաշարժ իրեր կամ շրջանակված և պատից կախելու համար ակնահաճո առարկաներ լինելուց առավել պատմության, գիտության և միջազգային առևտրի լուրջ ուսումնասիրության համար հիմնական և կենսական կարևորություն ունեցող նյութեր են: Առանց քիչ թե շատ ճշգրիտ մի քարտեզ ուսումնասիրելու՝ անհնար է ըմբռնել հին և արդի աշխարհի քաղաքական զարգացումները: Անհնար է արժևորել իշխանությունների ուժի հենարանների դերն ու ազդեցությունը...⁴

Ընդգծելով քարտեզների գեղագիտական կողմը՝ Գալչյանը հայերի համար առանձնակիորեն կարևորում է դրանց պատմական ու քաղաքական մերօրյա

¹ «Չեմ բացառում, որ դեյվիդտացիայի գործընթացը կարող է սկսվել Տավուշի մարզից», Նիկոլ Փաշինյան, <https://www.youtube.com/watch?v=VFM8jVaQ5Ow>, այց՝ 13 հոկտեմբերի 2024 թ.:

² «Չեմ բացառում, որ դեյվիդտացիայի գործընթացը կարող է սկսվել Տավուշի մարզից»:

³ «Հայաստանը հնագույն քարտեզներում» ցուցահանդես, Հայաստանի պատմության թանգարան, բացումը՝ 14 օգոստոսի 2024 թ.:

⁴ Ռուբեն Գալչյան, *Հայաստանը օտարների քարտեզներում. քարտեզագրական ժառանգություն* (Երևան: Զանգակ, 2018), էջ 5: Ռուբեն Գալչյանը քարտեզագետ է, ում ջանքերով հավաքվել և հանրությանը հասու են դարձել եվրոպական արխիվներում պահվող բազմաթիվ ձեռագիր և տպագիր քարտեզներ, որոնցից օգտվել ենք սույն հետազոտության ընթացքում:

նշանակությունը:⁵ Հայերի երկիր Հայաստանը (Armenia-ն) ոչ հազվադեպ հանդիպում է օտարերկրյա՝ հատկապես եվրոպական, թե՛ ձեռագիր, թե՛ տպագիր քարտեզներում: Դրանք արագորեն փոփոխվում էին պատերազմների և նոր աշխարհների բացահայտման հետևանքով՝ մատնանշելով պատմական անցքերի և ուժերի փոփոխականությունը և փոխելով ողջ աշխարհի ու դրանում Հայաստանի աշխարհագրական ու քաղաքական պատկերը: Սրանք քարտեզներ են, որոնք, ինչպես Գալչյանն է նկատում, հային հիշեցնում են իր ունեցած և կորսված հայրենիքի մասին:⁶ Հայրենիքի պատմական հիշողության, անցյալի փորձով պետության ուժը գնահատելու և դրանով ներկայի անկախ Հայաստանի՝ պատմականորեն հիմնավորվող քարտեզագրության հարցն է դնում նաև ցուցահանդեսը:

Հայերի՝ օտարերկրյա քարտեզներն ուսումնասիրելու և Հայաստանը՝ իր տեղական կյանքի ներսից քարտեզագրելու և տպագրելու փորձերի ակունքները հասնում են մինչև 18-րդ դարի երկրորդ կեսը:⁷ Այդպիսի մի փորձ էր 1778 թվականին հնդկաստանաբնակ վաճառական Շահամիր Շահամիրյանի ջանքերով Վենետիկում լույս տեսած Հայաստանի քարտեզի՝ *Աշխարհացոյց Հայաստանեայցի* (նկ. 1) հրատարակությունը, որի քննությանն է նվիրված ներկա հետազոտությունը: Պետականության բացակայության պայմաններում Հայաստանի քարտեզ պատրաստելու կարիքը, ըստ էության, այն քաղաքական օրակարգի մի մասն էր, որը մշակում էին հեռավոր Հնդկաստանում Շահամիր Շահամիրյանի շուրջը խմբված հայ գործիչները՝ հայտնի «Մադրասի խմբակ» անունով:

Դեռևս Շահ Աբաս առաջինի տարիներին շահական Պարսկաստանի վարած բռնի քաղաքականության հետևանքով էր, որ Նախիջևանի հայերից կազմված և Սպահանի արվարձաններում հաստատված վաճառականները դժվարին կացության պայմաններում պետք է գաղթեին Հնդկաստանի տարբեր քաղաքներ՝ փրկության ու ապրուստի որոնումներում:⁸ Տարագրության պայմաններում մադրասահայ գործիչները՝ այլադավան տիրապետողներից հայերի ազատագրման և ապագա պետության կառուցման իրենց

⁵ Այս մասին տե՛ս Rouben Galichian, «History of Armenian Cartography (up to the Year 1918)» <https://www.youtube.com/watch?v=KOGIBEKSGvE&t=199s>, այց՝ 13 հոկտեմբերի 2024 թ.:

⁶ «History of Armenian Cartography (up to the Year 1918)»:

⁷ Մինչև 18-րդ դարի երկրորդ կեսը հայերի պատրաստած քարտեզներից հայտնի է միայն 1691 թվականին Կոնստանդնուպոլսում պատրաստված հասարակական-քաղաքական գործիչ, տպագրիչ, գրող Երեմիա Չելեբի Քեոմուրճեանի ձեռագիր քարտեզը՝ կատարված իտալացի կոմս Լուդովիկո Մարսիլիի պատվերով: Այս մասին տե՛ս Ռուբեն Գալչյան, *Հայ քարտեզագրության պատմությունը մինչև 1918 թվականը* (Երևան: Զանգակ, 2017), էջ 23-25: Քարտեզն ունի զուտ կրոնական բովանդակություն և ներկայացնում է կրոնական վայրերը պատկերի մակարդակում՝ չհետապնդելով քարտեզագրական բովանդակություն:

⁸ 18-րդ դարի հնդկահայ գաղութի գործունեությունն այսօր ուսումնասիրվում է բազմաթիվ անկյուններից: Այս առիթով հատկանշական է 2024 թվականի սեպտեմբերի 11-12-ին տեղի ունեցած «ARMENIA IN INDIA–INDIA IN ARMENIA» միջազգային գիտաժողովը, որի շրջանակներում մեր հետազոտության տեսանկյունից մասնավորաբար կարևոր են եղել հետևյալ բանախոսությունները. Hasmik Kirakosyan, «Armeno-Persian in the Cultural and Literary Exchange Among Armenians in Madras and Calcutta», որտեղ բանախոսն անդրադարձել է հայերեն-պարսկերեն կամ հայատառ պարսկերեն ձեռագիր և տպագիր տեքստերին, որոնք հրատարակվել են Մադրասում և Կալկաթայում; Saténig Badwagan-Toufanián, «Looking for Path to Freedom from Madras», որտեղ բանախոսը քննել է Հակոբ և Շահամիր Շահամիրյանների քաղաքական ծրագիրը՝ վերջինիս և վրաց Հերակլ 2-րդ թագավորի բանակցությունների անկյան տակ; Vardan Azatyan, «The Snare of Glory, Armenian Whiggism, and its Iconography». արվեստաբան Վարդան Ազատյանի սույն բանախոսությունը կառուցված է նրա՝ Աշոտ Հովհաննիսյանի անվան հումանիտար հետազոտությունների ինստիտուտում 2024 թվականի մարտի 23-24-ին ընթերցած՝ «Պետություն և հանրապետություն. *Որոգայթ Փառաց*» վերնագրով բանախոսության հիման վրա՝ բաղկացած երկու մասից: Ազատյանը *Որոգայթ Փառացը* քննում է որպես 17-րդ դարի բրիտանական վիզակամության քաղաքական-փիլիսոփայական գաղափարաբանության ազդեցությամբ շարադրված գործ: Հանրապետական վիզերի առաջադրած գաղափարներն այստեղ դիտված են հայ առաքելական եկեղեցու ուսմունքի և միջնադարյան պատմահայր Մովսես Խորենացու պատմագրության պրիզմայի միջով: Սրա արդյունքում հայկական ապագա հանրապետությունը երևան է գալիս որպես քաղաքական եկեղեցի՝ ազգի փրկչական առաքելությամբ: Ըստ Ազատյանի՝ այս գաղափարաբանությունն արտացոլող փորագիր պատկերով է բացվում գիրքը. հասարակ բրիտանացու հագուստով պատկերված երիտասարդ հովիվն առաջնորդում է իր հոտին դեպի երկնային փրկության փարախը: Ըստ՝ Վարդան Ազատյան, «Պետություն և հանրապետություն. *Որոգայթ Փառաց*», բանախոսություն I, II, *Հովհաննիսյան ինստիտուտ*, Երևան, 2024:

քաղձանքի իրագործումը տեսնում էին ինչպես լայն արտաքին քաղաքական հարաբերությունների հաստատման, այնպես էլ տեղական հայ համայնքի ներքին մշակութային կյանքի ու կենցաղի կառուցման, կյանքն ապրելի դարձնելու մեջ:

Նկ. 1. Աշխարհացոյց Հայաստանեայց, 1778 թ., Վենետիկ

Քաղաքականության ու մշակույթի այս «միավորումը» ի հայտ էր գալիս թե՛ հետևողական գործնական օրակարգում, թե՛ խմբակի մշակած տեսական գաղափարներում: Այս գործնական հետևողականությունն են փաստում նամակագրական կապերը՝ հաստատված վրաց Չերակլ երկրորդ թագավորի, Ռուսական կայսրության տարածքում ապրող հայերի հոգևոր առաջնորդ Հովսեփ Արղությանի, Ղարաբաղի մելիքների, Էջմիածնի կաթողիկոսների հետ, որոնցից քաղաքական ու ռազմական օգնության ակնկալիք ուներ խմբակը: Մյուս կողմից՝ խմբակը փորձ էր անում հայերի ազատագրության հարցը դնել հայ մարդու կենցաղում՝ որպես առօրյա հրատապ աշխատանք ենթադրող համոզմունք:⁹

⁹ Այս մասին տես *Նոր տեսության, որ կոչվում է Հորդորակ*, թրգմ. և ծնթ.՝ Պողոս Խաչատրյանի (Երևան: Երևանի համալսարան, 1991), էջ 35: Գրքի գրաբար տարբերակի համար տես՝ *Նոր տեսության որ կոչի Յորդորակ* (Մադրաս: ի տպրանի նոյնոյ Յակօբայ Շամիրեան կոչեցելոյ, 1772): 1772 թվականի հրատարակության մեջ նշվում է, որ գիրքը տպագրվել է «ջանիւք և ծախիւք Յակօբայ Շամիրեան կոչեցելոյ»՝ «աշխատութիւն Մովսիսի»:

1771 թվականին Մադրասում հիմնադրած տպարանում լույս տեսնող հրապարակախոսական երկերի տարածմամբ՝ խմբակը հայ երիտասարդի առաջ պահանջ էր դնում դուրս գալու իր «բթացած կենցաղի միօրինակությունից», ճանաչելու սեփական պատմությունը թե՛ իր հերոսական դրվագներում, թե՛ իր անկումներում ու պարտություններում, և այդպիսով գիտակցելու կոնկրետ քայլերի դիմելու անհրաժեշտությունը: Ազատագրության գաղափարը նախևառաջ պահանջում էր դարեր շարունակ «թմբիի մեջ ննջող կամակոր, օրինազանց, անհոգ ու անհամերաշխ» հայ մարդու մեջ իմաստություն սերմանելու գործ, որին և ուղղված էր 1772 թվականին հրատարակված *Տետրակ, որ կոչվում է Յորդորակ* երկը: Խմբակի համոզմամբ, նախ պետք էր ոչ միայն սթափվել, այլև ջանալ կրթվել և լուսավորվել «մեծահարուստ, կիրթ և ուսյալ» ազգերի օրինակով (*Յորդորակ*), ապա և, ազատագրվելով, ապագա պետությունը կառուցել նոր՝ օրենքի գերակայությամբ հաստատված հանրապետական սահմանադրական մոդելով՝ մշակված *Որոգայթ փառաց* աշխատության էջերում:¹⁰ Այսպես, ուրեմն, տպագրական գործը դառնում էր քաղաքական պայքարի գործիք՝ իր մշակութային գործառույթին տալով քաղաքական ներիմաստ:

Թերևս այս քաղաքական օրակարգի ներսում էր ձևավորվում Հայաստանի քարտեզ ունենալու ցանկությունը, որը, սակայն, հնարավոր չէր իրականացնել Մադրասի տպարանում: Ուստի այս ցանկությունը ստիպում է Շահամիր Շահամիրյանին հայացք ձգել դեպի Վենետիկ:¹¹ 1674 թվականին Ամստերդամում Հովհաննես Վանանդեցու հրատարակած աշխարհի քարտեզից՝ *Համատարած աշխարհացոյցից* հետո քարտեզների տպագրության գործին է նվիրվում Վենետիկի Մխիթարյան միաբանությունը:¹² Գտնվելով եվրոպական քարտեզագրական դպրոցների սրտում՝ Միաբանությունը զինվում էր քարտեզների պատրաստման համար անհրաժեշտ գործիքներով՝ իր շուրջը կենտրոնացնելով աշխարհի տարբեր վայրերում գործող հայ հրատարակիչների ուշադրությունը:¹³ Շահամիրյանի *Աշխարհացոյց Հայաստանեայց* ըստ երևութին

Բաղրամեան», ինչն էլ հետագայում դարձել է գրքի հեղինակի շուրջ ծավալված բանավեճերի առիթ: Այդ պատճառով գրքի այս և հետագա ծանոթագրությունները տալիս ենք առանց հեղինակի:

¹⁰ *Որոգայթ փառաց*, թրգմ. և ծնթ.՝ Պողոս Խաչատրյանի (Երևան: Հայաստան, 2002): Հայաստանի երրորդ հանրապետության հաստատումից ի վեր *Որոգայթ փառացի*՝ որպես հայերի սահմանադրության հիմքում ընկած տեսության ուսումնասիրությունները զբաղեցնում են բազմաձևավալ էջեր: Տե՛ս, օրինակ, Գագիկ Մելքունյան, «Մարդու հիմնահարցը Շ. Շահամիրյանի «Որոգայթ Փառաց»-ում», *Բանբեր Երևանի համալսարանի*, 1995, թիվ 3, էջ 145-154; Մալիկ Թելունց, «Իրավական պետություն» սկզբունքը և հայ իրավաբանական միտքը XVIII դարի II կեսին, *Բանբեր Երևանի համալսարանի*, 1998, թիվ 3, էջ 150-154; Մալիկ Թելունց, «Պետության մոդելը ըստ «Որոգայթ Փառաց»-ի», *Բանբեր Երևանի համալսարանի*, 2000, թիվ 1, էջ 140-148; Նունե Ջոնարդյան, «Պետության սոցիալականության գաղափարը Շահամիր Շահամիրյանի «Որոգայթ փառացում»», *Բանբեր*, 2018, թիվ 2, էջ 18-31; Ռաֆայել Համբարձումյան, «*Որոգայթ փառաց*» *ակունքները, այժեականությունը եւ առանձնահատկությունները* (Երևան: Նժար, 1999): Մերօրյա հետազոտություններից կարևոր աշխատանք է Սաթենիկ Տուֆանյանի՝ «Որոգայթ փառաց»-ի ֆրանսերեն թարգմանությունը, որն ընդգրկում է նաև գրքի պատմական ու լեզվաբանական աղբյուրագիտական քննություն: Տե՛ս Satenig Badwagan Toufanian, *Le piège de l'orgueil. un projet républicain en Orient au XVIIIe siècle* (Paris: Inalco, 2018): Տե՛ս նաև Ազատյան, «Պետություն և հանրապետություն. *Որոգայթ Փառաց*», բանախոսություն I, II:

¹¹ Մխիթարյան միաբանության հայր Սուքիաս Աղամալյանը 1770 թվականին Հայր Պետրոսին ուղղված իր նամակում նշում է քարտեզի մասին, որի համար նրանց էր դիմել Շահամիր Շահամիրյանը: Ըստ՝ Սահակ Ծեմծեմեան, *Քարտիսագրութեան դպրոց մը Ս. Ղազարու մէջ ժԸ. դարուն* (Վենետիկ: Ս. Ղազար, 1981), էջ 11:

¹² Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության քարտեզագրական դպրոցի ուսումնասիրությանն է նվիրված միաբանության անդամ, աղբյուրագետ Հայր Սահակ Ծեմծեմյանի՝ 1981 թվականի *Քարտիսագրութեան դպրոց մը Ս. Ղազարու մէջ ժԸ. դարուն* գիրքը, որտեղ հեղինակն անդրադառնում է միաբանության հրատարակած քարտեզների պատրաստության հարցերին: Հեղինակը քննում է նաև Շահամիրյանի քարտեզը՝ հնդկահայ գործչի և Մխիթարյան հայրերի բարդ հարաբերությունների հետնախորհին:

¹³ Մխիթարյան հայրերն իրենց հրատարակությունները տարածում էին բոլոր այն վայրերում, որտեղ գոյություն ունեին հայ համայնքներ: Հմմտ. Ծեմծեմեան, *Քարտիսագրութեան դպրոց մը Ս. Ղազարու մէջ*: Այդ հրատարակություններից շատերը կրկին շարուն և տպագրում էին տարբեր հրատարակիչներ: 17-18-րդ դարերի՝ Մխիթարյանների գրքերի բազմաթիվ վերահրատարակված օրինակների ենք հանդիպում Կոնստանդնուպոլսի, Տրիեստի, Պետերբուրգի հայկական տպարաններում: Բովանդակության հետ միասին

հաջորդում էր Մխիթարյանների՝ 1751 թվականին հրատարակված *Աշխարհացոյց Հայաստանայց ըստ հին և նոր աշխարհագրաց* քարտեզին (նկ. 2): Եվ չնայած այս երկու քարտեզների միջև եղած ակնհայտ նմանությունները խոսում են հնդկահայ գործչի և Մխիթարյանների միջև ձևավորված գործնական հարաբերության մասին, այնուամենայնիվ վերջինս ընթանում էր գաղափարական անհամաձայնության մթնոլորտում: Կաթոլիկ Մխիթարյաններին «եկեղեցու հերձվածներ» որակող Շահամիրյանը, այս հողի վրա փոխադարձաբար բախվելով հայրերի ոչ բարեհաճ վերաբերմունքին, քարտեզի տպագրությունն ի վերջո իրագործում է նրանցից անկախ:¹⁴ Այնուամենայնիվ, չնայած այս առճակատմանը, Մխիթարյան միաբանությունը դառնում էր ուղիղ, սակայն անհարթ մի ճանապարհ, որը հնդկահայ գործիչներին կապում էր «քաղաքակրթված արևմուտքին»: Եվրոպայում գրատպության արհեստի տեխնիկական կատարելագործումն, ուրեմն, ըմբռնվում էր իբրև մի հենարան, որին մոտենալու եզրեր էր փնտրում Շահամիրյանը՝ ի դեմս արևմտյան «կիրթ և ուսյալ» ազգերի փնտրելով ազատագրական պայքարի գործիքները:

Նկ. 2. *Աշխարհացոյց Հայաստանայց ըստ հին և նոր աշխարհագրաց*, 1751 թ., Վենետիկ

Այսպես՝ մեր հետազոտությունը Շահամիրյանի՝ Հայաստանի քարտեզը քննում է միաժամանակ թե՛ քաղաքական, թե՛ մշակութային համատեքստում: Քիչ հետազոտողներ են անդրադարձել սույն քարտեզին:¹⁵ 1981 թվականին *Քարտիսագրութեան դպրոց մը Ս.*

պատճենվում էին նաև փորագրանկարները, երբեմն էլ պատկերվում էին ձեռքով՝ հավանաբար անհրաժեշտ տպագրական գործիքներ չունենալու պատճառով: Այս գրքերի մեր նախնական համեմատությունը ենթադրում է առավել ծավալուն և նոր հետազոտություն՝ բացահայտելու հրատարակիչների միջև եղած կապերը:

¹⁴ Ենճեմեան, *Քարտիսագրութեան դպրոց մը Ս. Ղազարու մէջ*, էջ 21: Դմստ. Sebouh Aslanian, *Early Modernity and Mobility. Port Cities and Printers Across the Armenian Diaspora, 1512-1800* (New Haven և London: Yale University Press, 2023), էջ 292, 322:

¹⁵ Շահամիրյանի քարտեզի ուսումնասիրությունների համար տե՛ս՝ Վլադիմիր Գրիգորյան, «Շահամիր Շահամիրյանի «Աշխարհացոյց Հայաստանայց»-ը», *Բանբեր Մատենադարանի*, 1962, թիվ 6, էջ 353-362:

Ղազարու մէջ ժԸ. դարուն գրքում Մխիթարյան միաբանության անդամ, աղբյուրագետ Հայր Սահակ Շենճենյանը դիտում էր քարտեզը խմբակի մշակութային գործունեության տեսակետից՝ պարզելով Շահամիրյանի կապերը միաբանության հետ: Մինչդեռ ուշխորհրդային Հայաստանում գործող պատմաբան Վլադիմիր Գրիգորյանը շեշտում էր քարտեզի բուն քաղաքական նշանակությունը: Վերջինս քարտեզը տեղավորում էր «մայր հայրենիքը թուրք-պարսկական բռնակալ լծից ազատելու և հայկական հանրապետություն ստեղծելու» մադրասահայերի քաղաքական նպատակի հետնախորքին՝ ըմբռնելով այն որպես խմբակի հրատարակած հրապարակախոսական երկերի (մասնավորաբար *Հորդորակի* և *Որոգայթ փառացի*) հավելված:¹⁶ Քարտեզի՝ որպես «հավելվածի» այս ըմբռնումը, որ ձևավորվել էր դեռևս 1920-ական թվականների խորհրդային Հայաստանում, շարունակվում է ընդհուպ մինչև 1990-ական թվականներ: 1991 թվականին նորանկախ հայաստանյան իրականության մեջ *Հորդորակի* աշխարհաբար թարգմանության էջերում ենք գտնում սույն քարտեզի վերատպությունը: Թե ինչ նպատակ ուներ քարտեզի կցումը հետևողականորեն մշակված և մանրամասն ծանոթագրված *Հորդորակի* թարգմանությանը, չի պարզում ոչ հրատարակիչը, ոչ էլ թարգմանիչը: Քարտեզի բնօրինակի չափերից (82սմ x 82սմ) փոքր այս վերատպությունից և մանրամասների դժվարընթեռնելիությունից կարելի է ենթադրել, որ այն չէր հետապնդում ավելի մեծ նպատակ, քան հանրությանը քարտեզին ծանոթացնելը՝ որպես զուտ խորհրդանշական մի առարկայի հետ:

Մեր հետազոտությունը փորձում է դուրս բերել *Աշխարհացոյց Հայաստանեայց* իր «հավելվածային» նշանակությունից և դիտարկում է այն որպես մի առանձին գործ: Առանձնահատուկ է այս քարտեզը թե՛ իր քարտեզագրական ու տեքստային բովանդակության իմաստով, թե՛ ձևավորմամբ ու պատկերագրությամբ: Ուստի խմբակի քաղաքական ու մշակութային համատեքստում քարտեզը դիտարկում ենք և՛ որպես տեքստ, և՛ որպես պատկեր՝ փնտրելով այն ավանդույթները, որոնք ընկած են եղել քարտեզի հիմքում: Քարտեզով Մադրասի խմբակի գործունեությունն ըմբռնելու տեսանկյունից մեզ օգնության են գալիս Մադրասի տպարանում հրատարակված վերոհիշյալ գրքերը, տեղական և արտերկրյա աղբյուրների՝ մասնակի հաջողված որոնումները, տարատեսակ քարտեզների հետ համեմատությունները: Ընդհանրապես 18-րդ դարի քարտեզների ուսումնասիրությունը ենթադրում է դրանց քննություն տեքստային և պատկերային մակարդակում, քանի որ, բացի քարտեզագրական իմաստից, այս շրջանի՝ մեր ուսումնասիրած քարտեզներից շատերի համար հատկանշական են ինչպես թղթի ծավալը պատկերներով և ձևավորումներով հագեցնելը, այնպես էլ անվանացույցի գրառումները: Չնայած 18-րդ դարի երկրորդ կեսին եվրոպական քարտեզագրական դպրոցը մտնում էր անցումային մի փուլ, որտեղ քարտեզը՝ որպես պատկեր կամ արվեստի գործ խաչվում էր գիտության հետ և հեռանում իր գեղագիտական նշանակությունից, այնուամենայնիվ պատկերագրական այս հին ավանդույթը խոր հետք էր թողել ոչ եվրոպական քարտեզագրության վրա:¹⁷ Այդպիսի մի գործ է Շահամիրյանի քարտեզը, որն

Շենճենյան, *Քարտիսագրութեան դպրոց մը Ս. Ղազարու մէջ*: Քարտեզին հպանցիկ անդրադառնում են նաև՝ Aslanian, *Early Modernity and Mobility. Port Cities and Printers Across the Armenian Diaspora*; Satenig Badwagan Toufanian, *Le piège de l'orgueil. un projet républicain en Orient au XVIIIe siècle*; Գալչյան, *Հայ քարտեզագրության պատմությունը մինչև 1918 թվականը*:

¹⁶ Գրիգորյան, «Շահամիր Շահամիրյանի «Աշխարհացոյց Հայաստանեայց»-ը», էջ 354:

¹⁷ Այս մասին տես, David Woodward (խմբ.), *History of Cartography: Cartography in Prehistoric, Ancient, and Medieval Europe and the Mediterranean*, h. 1 (Chicago: The University of Chicago Press, 1987), հմմտ., օրինակ, Matthew Edney, Mary Pedley (խմբ.), *History of Cartography: Cartography in the European Enlightenment*, h. 4 (Chicago: The University of Chicago Press, 2019); J. B. Harley, David Woodward (խմբ.), *History of Cartography: Cartography in the European Renaissance*, h. 3, մաս 1, 2 (Chicago: The University of Chicago Press, 2007); ինչպես նաև՝ Chet Van Duzer, «Colonialism in the Cartouche: Imagery and Power in Early Modern Maps», *Figura: Studies on the Classical Tradition*, 2021, թիվ 2, էջ 90-130; George Tolas, «Antiquarianism, Patriotism and Empire: Transfers of the Cartography of the Travels of Anacharsis the Younger in Greece (1788-1811)», *The*

արդեն առաջին հայացքից իսկ իր ձևավորումով և պատկերագրությամբ ստիպում է մեզ համեմատականորեն քննել այն եվրոպական ավանդույթի շրջանակում:

18-րդ դարում քարտեզագրել, նշանակում էր գործնականում հետազոտել ու չափագրել որևէ տարածք, ապա ինչպե՞ս էր հնարավոր Հայաստանի քարտեզի պատրաստություն՝ անհրաժեշտ գործիքների և մանավանդ պետական սահմանների բացակայության պայմաններում: Ուրեմն ի՞նչ Հայաստան է մեզ ներկայանում սույն քարտեզով, որտե՞ղ են հատվում Հայաստան աշխարհի մասին հնդկահայ գործիչների երևակայական և իրական պատկերացումները, տեղական ու եվրոպական ի՞նչ փորձառության ու ուսումնասիրության վրա էր խարսխված Շահամիրյանի քարտեզը: Այս հարցերի պատասխանները որոնելիս մեր հետազոտությունն, այսպիսով, սույն քարտեզի՝ որպես պատմական փաստաթղթի և արվեստի գործի միաժամանակյա ուսումնասիրությամբ փորձ է անում ցույց տալու պետության մերօրյա ըմբռնումների հիմքերը և դրանց տակ ընկած ավանդույթները՝ պետություն ունենալու բաղձանքի և այն կյանքի կոչելու բարդ ճանապարհին:

Գլուխ 1. Աշխարհացոյց Հայաստանեայցի քարտեզագրական ավանդույթը

Քարտեզը՝ մադրասյան քաղաքական օրակարգում

1922 թվականին Երևանում լույս տեսած *Նորք* ամսագրի առաջին համարում հրապարակախոս, հայագետ, պատմաբան Թադևոս Ավդալբեգյանի *Հայ ազատագրական շարժման յերկու հոսանք XVIII դարի վերջերում* հոդվածին կից ընթերցողին է ներկայանում հետաքրքրական մի գրություն: Խմբագրության կողմից տրված այս ծանոթագրությամբ իմանում ենք, որ 1786 թվականին Շահամիր Շահամիրյանի որդին՝ Եղիազար Շահամիրյանը, կայսերական Ռուսաստանի մայրաքաղաքում էր՝ հավանաբար ռուսական հայ համայնքի առաջնորդ Յովսեփ Արղությանի խնդրանքով: Նորքի խմբագիրը՝ պատմաբան, Խորհրդային Հայաստանի լուսժողովոմ Աշոտ Յովհաննիսյանը, մեզ տեղեկություն է հաղորդում նաև *Հորդորակի* ռուսերեն փոխադրության¹⁸ և հավանաբար հենց այդ ժամանակներից Ռուսաստանի արխիվներում մնացած և իր հայտնաբերած Հայաստանի քարտեզի մասին:¹⁹

Տպագրությունը քաղաքական ձեռնարկություն էր: Նպատակը՝ ներկայացնել ռուս բարձր շրջաններին Հայաստանի անցյալն ու ներկան, «Հորդորակ» յեվ ուղեցույց լինել հայերի ազատագրությանը: Հավանական է, վոր գրքի տպագրությունը Յեղիազարի նախաձեռնության յեվ նյութական ոժանդակության արգասիք լինի: Ըստ երեվույթին նույն այդ ժամանակներից է մնացել ռուսաց արտաքին գործոց դիվանում 1775 թ. Վենետիկում

Historical Review, 2005, թիվ 2, էջ 67-91; Rodney Shirley, «Allegorical Images of Europe in Some Atlas Titlepages, Frontispieces, and Map Cartouches», *Belgeo*, 2008, թիվ 3-4, ըստ՝ <https://shorturl.at/ZUdgg>, այց՝ 12 հոկտեմբերի 2024 թ.:

¹⁸ *Краткое историческое и географическое описание царства арменскаго, изъ древнихъ писателей сего народа, яко върныхъ источниковъ, собранное и на Арменскомъ языкѣ въ Индіи изданное Яковомъ Шамировымъ, а ныне съ Арменскаго на Россійскій языкъ переведенное Подпоручикомъ Варлаамомъ Вагановымъ* (Санктпетербургъ: у Шнора, 1786).

¹⁹ *Ծանոթություն խմբագրությունից*, ըստ՝ Թադևոս Ավդալբեգյան, «Հայ ազատագրական շարժման յերկու հոսանք XVIII դարի վերջերում», *Նորք*, 1922, թիվ 1, էջ 151-161: Պատմաբան Վլադիմիր Գրիգորյանը նշում է, որ իրեն հայտնի է դարձել հոդվածի վերջում տրված ծանոթության հեղինակը, որը *Նորքի* խմբագիր Աշոտ Գարեգինի Յովհաննիսյանն է: Այս մասին տե՛ս Գրիգորյան, «Շահամիր Շահամիրյանի «Աշխարհացոյց Հայաստանեայց»-ը», էջ 354:

Շահամիր աղայի ծախքով տպված «Աշխարհացույց Հայաստանյայց» քարտեզը: Մինչայժմ անհայտ այդ քարտեզը նույնպես քաղաքական նպատակ ուներ յեվ կարող է ըստ ամենայնի «Հորդորակ»-ի հավելված նկատվել. գունավոր մանրանկարներով, խորհրդանշաններով յեվ հայ թագավորների պատկերներով զարդարված մի հետաքրքրական գործ է, նվիրված վաղամեծ Հակոբ Շահամիրյանի հիշատակին:²⁰

1780-ականներին հնդկահայ գործիչների և Հովսեփ Արղությանի ջանքերով Ցարական Ռուսաստանի հետ քննարկվում էր հայերի ազատագրության հարցը:²¹ Բանակցություններ էին ընթանում հայ-ռուսական դաշինք կնքելու ուղղությամբ: Հենց այս ժամանակ է իրականացվում *Հորդորակի* ռուսերեն փոխադրությունը՝ գրքի հեղինակի՝ հայերի ազատագրության և ապագա պետության գաղափարի բաղձանքը ռուս գործիչներին և հանրության բարձրաշխարհիկ զանգվածին հաղորդակից դարձնելու նպատակով:²² Ի՞նչ տեսքով էր Հորդորակը ներկայանում 1786 թվականի ցարական Ռուսաստանում:²³

Գրքի ռուսերեն փոխադրության մեջ տեղ են գտնում *Հորդորակի*՝ 1772 թվականին լույս տեսած հրատարակության միայն երկու՝ «Բացատրություն հայոց թագավորության և իշխանության մասին» ու «Այն մասին, թե այժմ ում իշխանության տակ է Հայոց աշխարհը, նաև մանրամասն տեղեկություններ, թե հայերը քանի նահանգ և գավառ ունեին» գլուխների վերամշակված փոխադրությունը:²⁴ Աշխատանքը կատարել էր Վառլամ Վահանովը, ինչպես ինքն է նշում, իր հայրենակից վրացաբնակ ազնվական Մակար Բոգդանովիչ Մանուչարի «քաջալերանքով»՝ փոխադրության նախաձեռնությանն ընդառաջ:²⁵ Թե՛ գրքի ռուսերեն վերնագրից (*Краткое историческое и географическое описание царства арменскаго, изъ древнихъ писателей сего народа*), թե՛ թարգմանչի ներածական խոսքից թվում է, թե գործ ունենք մի առանձին երկի հետ, որը «հայ հին հեղինակների և տարբեր աղբյուրների մի հավաքածու է՝ հրատարակված Հակոբ Շահամիրյանի կողմից», որի հեղինակողը «պարոն Շամիրովն էր»՝ Շահամիր Շահամիրյանը:²⁶ Թարգմանիչը, չանդրադառնալով *Հորդորակին* առհասարակ և թողնելով տպավորություն, թե ընդհանրապես ծանոթ չի եղել ամբողջական գրքին, հայր և որդի

²⁰ *Ծանոթություն խմբագրությունից*, էջ 161-162:

²¹ Այս մասին տե՛ս Ավդալբեգյան, «Հայ ազատագրական շարժման յերկու հոսանք XVIII դարի վերջերում», ինչպես նաև՝ Ասատուր Մնացականյան, «18-րդ դարում գրված հայ-ռուսական դաշնագրային երկու նախագծերի գնահատման հարցի շուրջ», *Բանբեր մատենադարանի*, 1958, թիվ 4, էջ 139-160; Абрам Иоаннисян, *Россия и армянское освободительное движение в 80-х годах XVIII столетия* (Երևան: Издательство государственного университета, 1947), և այլք:

²² Գրքի սկզբում թվարկվում են մի շարք հայ և ռուս գործիչներ, որոնք բաժանորդագրվել էին՝ գիրքը ստանալու նպատակով: Տե՛ս *Краткое историческое и географическое описание*, անթվակիր: Գրքի էջակալումը սկսվում է միայն գլուխ 1-ից:

²³ Խորհրդահայ գրականագետ Կամսար Գրիգորյանի հաղորդմամբ՝ ռուսահայ հոգևոր առաջնորդ Արղությանը գրքի հայերեն տարբերակը ներկայացրել էր ռուս իշխան Գրիգորիյ Պոտյոմկինին, որի կարգադրությամբ էլ այն թարգմանվել է հայերեն: Տե՛ս Կамсар Григорян, «Армянская культурная колония в Петербурге XVIII века», *Տեղեկագիր հայկական ՍՍՌ գիտությունների ակադեմիայի*, 1953, թիվ 9, էջ 53-74:

²⁴ *Հորդորակի* հայերեն բնագիրը բաղկացած է ութ գլխից, ներածությունից և ավարտվում է հիշատակարանով՝ գրված Հակոբ Շահամիրյանի անունից:

²⁵ Վահանովի առնչությամբ որոշ տեղեկություններ է հաղորդում Կամսար Գրիգորյանը՝ նշելով, որ քիչ աղբյուրներ են հայտնի նրա մասին: Հայտնի է, որ Վահանովը եղել է հեծելազորային գնդի կապրալ, ով 1786 թվականին ռուսերեն է թարգմանել Մովսես Խորենացու *Հայոց պատմության* «Ողբ» բաժինը: Տե՛ս Варлаамъ Вагановъ (թրգմ.), *Плачь о Арменіи, изъ сочинений славнаго Арменскаго Историка Мосеса Хоринацеса* (Санктпетербургъ: у Шнора, 1786): Մակար Բոգդանովիչ Մանուչարին (Մարգար Աստվածատուրի Մանուչարյան) Վահանովը նշում է որպես վրաստանցի՝ ծագումով հայ ազնվական (տե՛ս *Краткое историческое и географическое описание*, անթվակիր), սակայն Կամսար Գրիգորյանը սույն անձնավորության մասին խոսելիս հաղորդում է, որ նա ծնունդով երևանից էր, հաստատվել էր Նոր Զուղայում, հետագայում տեղափոխվել էր Աստրախան, այնուհետև՝ Սանկտ Պետերբուրգ. տե՛ս Григорян, «Армянская культурная колония в Петербурге XVIII века», էջ 71-73:

²⁶ Տե՛ս *Краткое историческое и географическое описание* գրքի տիտղոսաթերթը:

Շահամիրյանների աշխատանքը ներկայացնում է զուտ պատմագրական հավաքածուի տեսքով, որը Շահամիրյանը հանձնառել էր ի նպաստ և «ի սեր ազգակիցների»:²⁷ Շահամիրյանի այս հանձնառությունը փաստորեն մի առումով հասել էր իր նպատակին, քանի որ, ինչպես թարգմանիչն էր հավաստում, փոխադրությունն իրականացրել էր «իր հայրենիքի պատմությունը ճանաչելու հաճությամբ» ըմբռնվածներով:²⁸

Վահանովը շտապում է հաղորդել հեղինակի «թերությունը»։ Նրա համար Շահամիր Շահամիրյանը «դիրքի և կարողության տեր վաճառական էր, ով 60 և ավել տարի առևտրական հարաբերություններ էր ստեղծել ինչպես ասիական, այնպես էլ եվրոպական երկրներում»²⁹ և, ըստ էության, գիտությանը մվիրված հեղինակ չէր։ Ըստ նրա՝ հայերի պատմության իրողությունների բնութագրության համար Շահամիրյանը օգտվել էր այնպիսի հեղինակներից, որոնց տեղեկություններից ոչ բոլորն էին հավաստի և արդեն իսկ հերքված էին հանրայնորեն:³⁰ Շահամիրյանը ներկայացնում էր որպես անուսում, սակայն անուն համաձայն վաճառական և ոչ որպես հայերի ազատագրության գործին մվիրված մտավորական։ Ուրեմն ստեղծագործ հեղինակներին հատկանշական «փառամոլությունից զերծ», հայրենիքի հանդեպ սիրուց դրված «արդարամիտ» այս հեղինակի սխալները գիտության ասպարեզում կարելի էր ներել:³¹ Շահամիրյանը հայերի ազատագրության «ռուսական» նախագծում երևում էր «առևտրական բուրժուալի» հանդերձով, ոչ ավել, քան իր հայրենիքը սիրող վաճառական և ոչ իբրև քաղաքական-հասարակական գործիչ։

Ո՞ւմ համար էր նախատեսված այս փոխադրությունը։ Որքան էլ, ինչպես Յովհաննիսյանն է մշում, գիրքը «ռուս բարձր շրջաններին Յայաստանի անցյալն ու ներկան» ներկայացնելու նպատակն էր հետապնդում, այն մասնավորապես հասցեագրված և մվիրված էր «Սրբազան հռոմեական կայսրության նորին պայծառափայլության իշխան Գրիգորիյ Ալեքսանդրովիչ Պոտյոմկինին»։ Պոտյոմկինը 1768 թվականին Օսմանյան կայսրությանը պատերազմ հայտարարած ցարական Ռուսաստանի առաջին անձնավորությունն էր կայսրուհուց՝ Եկատերինա երկրորդից հետո։ Գիրքը լույս էր տեսնում ռուսների և թուրքերի միջև բռնկված երկրորդ առնակատման նախաշեմին։ Պատերազմը ծագել էր Եկատերինայի՝ «Հունական նախագիծ» անունով հայտնի քաղաքական ծրագրի շրջանակներում, որը թագուհին մանրամասն շարադրում էր 1782 թվականի սեպտեմբերի 10-ին Սրբազան Հռոմեական կայսրության թագավոր Յովսեփ երկրորդին հասցեագրած իր մամակում:³² Ռուսների՝ իրենց որպես Բյուզանդական կայսրության իրավաժառանգ ըմբռնող ազգի մեծ բաղձանքի հեռանկարում էր հունական կայսրության վերահաստատումը՝ Կոնստանդնուպոլիս մայրաքաղաքով:³³ Նույն մամակում հունական ուղղափառության ժառանգությունը իր քաղաքականության հիմքում դնելով՝ Եկատերինա

²⁷ *Краткое историческое и географическое описание*, անթվակիր։ Փոխադրության մեջ չենք գտնում որևէ տեղեկություն այն մասին, որ սույն հատվածը մեկ այլ՝ ավելի մեծ գրքի մի մասն է կազմում։

²⁸ *Краткое историческое и географическое описание*, անթվակիր։

²⁹ Վահանովը ներկայացնում է Շահամիրյանի՝ 60 և ավել տարի առևտրական գործունեությունը, սակայն Շահամիրյանը 1786 թվականին 63 տարեկան էր։ Որքանով էր տեղյակ Ռուսաստանում գտնվող եղիագարը այս թարգմանական նախաձեռնության մասին, որտեղ իր հոր գործունեությունը անփութորեն նկարագրվում էր վաղ մանկուց սկսած։ Ենթադրում ենք, որ փոխադրիչը ծանոթ չի եղել Շահամիրյանների հետ, և գործն իրականացրել է ռուսահայ և վրացահայ գործիչների հետ համագործակցությամբ միայն։ Յարկ է մշել, որ նրան օգնել է նաև ոմն «Յայաստանից եկած Ստեփան Պապով»։ Վերջինիս մասին տե՛ս Գրիգորյան, «Армянская культурная колония в Петербурге в XVIII веке», էջ 70։

³⁰ *Краткое историческое и географическое описание*, անթվակիր։

³¹ *Краткое историческое и географическое описание*, անթվակիր։

³² Иван Живаго (թրգմ.), «Переписка Екатерины Великой с Иосифом II», *Русский архив*, 1880, թիվ 1, էջ 210-355։ Սույն մամակի համար տե՛ս նույն տեղում, էջ 290։ Յմնտ. Евгения Лупанова, ««Греческий проект» Екатерины Великой», *Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена*, 2008, թիվ 65, էջ 198-207։

³³ Лупанова, ««Греческий проект» Екатерины Великой», էջ 198։

երկրորդն իրեն կարծես պարտավորված էր զգում «Եվրոպան մաքրելու քրիստոնյա ազգերի թշնամի» Օսմանյան կայսրության տիրապետությունից:³⁴ Ինքն իրեն որպես «Երրորդ Հռոմ» ըմբռնող ռուսական պետության՝ «լուսավորյալ հունական քաղաքակրթությունը բարբարոս թուրքերից» փրկելու ծրագիրը իր հենարաններն էր գտնում ֆրանսիական լուսավորականության՝ մասնավորաբար Վոլտերի գաղափարներում:³⁵ Կայսրուհուն ուղարկված նամակներում Վոլտերի՝ հստակ ընդգծված հակաթուրքական գիծը Եկատերինա երկրորդին տալիս էր «գրել, պարել ու երգել չկարողացող, բոլոր գեղեցիկ արվեստները մերժող և կանանց խարազանող» բարբարոսների ձեռքից ազատող Եվրոպայի «փրկչի» տիտղոս:³⁶ Իրեն հունական մշակույթով շրջապատած, որդու դաստիարակությունը հույն դայակներին հանձնած կայսրուհին նոր քաղաքներ էր հիմնում՝ հունական անվանումներով, տաճարներ՝ հունական տաճարների օրինակով:³⁷ Այս գործերը թերևս Պոտյոմկինի ձեռքով էին ի կատար ածվում: Ռուսաստանյան այսպիսի հակաթուրքական տրամադրությունը կարծես կենդանություն էր տալիս հայ գործիչների ծրագրին: Պատահական չէ, ուրեմն, որ *Հորդորակի*՝ «Հռոմեական սրբազան կայսրության իշխան» Պոտյոմկինին ծոմված ռուսերեն փոխադրությունը բացվում է հայերի պատմական հերոսական անցյալի ու թշվառ ներկայի բանաստեղծական դրվագով:³⁸

Богатствомъ, древностью и храбростью
героевъ,
Что въ римскихъ нѣкогда разили битвахъ
воевъ,
Премножествомъ премѣнь прославленна
страна,
Арменія се днѣсь лежить расхищена;
Но вопль ея враговъ насильствомъ
извлеченный,
Достичь уже предъ ТРОНЪ Россійскій
освященный.

Հարստությամբ, վաղեմությամբ ու հերոսների
քաջությամբ,
Որով երբեմնի հռոմեական մարտերում հարված
էին հասցնում ռազմիկներին,
Բազում հեղաշրջումներով հռչակված
երկիրը՝
Հայաստանն, արդ, ընկած է կեղեքված,
Բայց նրա ողբը՝ թշնամու բռնությունից
արձակված,
Արդեն հասել է օրհնված ԳԱՀԻՆ Ռուսական:³⁹

Փրկություն աղերսող կոչ են այս տողերը: Հայերը ներկայանում են որպես հռոմեացիների հետ պատերազմներում մի ժամանակ հաղթանակներ տարած մի ազգ, որի ներկան, հալածված թշնամու բռնապետությունից, վեր է ածվել ողբերգության: Փրկության հույսն ի վերջո տողերի հեղինակը տեսնում է իրեն հունական մշակույթի ժառանգ ըմբռնող «օրհնված» Ռուսաստանի մեջ: Այս համատեքստում ռուսահայ գործիչները թե՛ իրենց, թե՛ Մադրասի խմբակի ազատագրական բաղձանքը կարծես տեղավորում էին մեկ այլ

³⁴ Emily Bryant, «A Third Rome?: Catherine the Great's "Greek Project"», *Crimson historical review*, 2022, թիվ 1, էջ 54-63: Սույն հոդվածի համաձայն՝ այս գործին Ռուսաստանը չէր կարողանում նախապես գրավել Անգլիային և Ֆրանսիային: Անգլիան թույլ չէր տալիս Ռուսաստանին օգտվել իր նավահանգիստներից՝ փակելով ծովային ճանապարհը դեպի Թուրքիա: Ֆրանսիան, եթե ի սկզբանե դեմ էր այս նվաճումներին, ապա միայն նապոլեոնյան հեղափոխությունից առաջ համաձայնել էր ներգրավվել այս ծրագրին, ինչը, սակայն, կասեցվեց այդ նույն հեղափոխությամբ:

³⁵ Jean Christophe Rebejow, «Voltaire, Diderot, Chaterine II and the Russo-Turkish War of 1768-1774», *Journal of Historical Archeology and and Anthropological Sciences*, 2018, թիվ 3, էջ 392-398:

³⁶ Rebejow, «Voltaire, Diderot, Chaterine II and the Russo-Turkish War of 1768-1774», էջ 393-394:

³⁷ Նախատեսվում էր Սոլդովայի, Վալսկիայի և Բեսարաբիայի տարածքներից կազմել Դակիա՝ հունարեն անվանումով պետություն, որը Հռոմեական կայսրության գավառ էր, ինչպես նաև հիմնել Հերսոն անունով քաղաք՝ հին Հերոնիսոս քաղաքի անվանումով: Տե՛ս Лупанова, ««Греческий проект» Екатерины Великой», էջ 198, 200:

³⁸ Ըստ Կամսար Գրիգորյանի՝ տողերի հեղինակը նույն ինքը Վառլամ Վահանովն է, ինչի մասին, սակայն, չունենք ուղիղ տեղեկություն: Տե՛ս Григорян, «Армянская культурная колония в Петербурге в XVIII веке», էջ 70:

³⁹ Թարգմանությունը՝ Ա.Համբարձումյան, խմբ.՝ Կարին Գրիգորյան:

պետության՝ բյուզանդական քաղաքակրթության ուղղափառ ժառանգներին ազատագրելու մեծ բաղձանքի հետնախորքին:

Ինչպես Յովհաննիսյանն էր ենթադրում, հենց այս ժամանակ էր հավանաբար Շահամիրյանի *Աշխարհացոյց Յայաստանեայցը՝ Յորդորակի* ռուսերեն փոխադրության հետ հայտնվել Ռուսաստանում Եղիազար Շահամիրյանի միջոցով: Այնուամենայնիվ այս հանգամանքը մնում է դեռևս անորոշությունների մակարդակում: Քարտեզի հետազոտող Վ. Գրիգորյանը մատնանշում է այն ճանապարհը, որով անցել էր քարտեզը: Նրա հաղորդմամբ վրաց արքունիքի ներկայացուցիչ Յովսեփ Դինիբեկյանի միջոցով Շահամիրյանը կապ էր պահպանում Էջմիածնի կաթողիկոսների՝ մախ Սիմեոն Երևանցու, ապա նրա մահից հետո՝ Ղուկաս Կարնեցու հետ, Ղարաբաղի մելիքների, վրաց Յերակլ երկրորդ թագավորի և ռուսահայ գործիչ Յովսեփ Լազարյանի հետ:⁴⁰ 1786 թվականին Յերակլին և մեզ անհայտ մելիք Ավետիքին ուղարկված նամակներում, ինչպես ցույց է տալիս Գրիգորյանը, խոսվում է քարտեզների օրինակների մասին, որոնք միայն 1787 թվականին են հասնում կաթողիկոս Ղուկաս Կարնեցուն, ով իր հերթին դրանք հասցեագրում է տարբեր ուղղություններով:⁴¹ Այս կապերից կարելի է ենթադրել, որ քարտեզը կարող էր և Ռուսաստան հասած լինել մեկ այլ ճանապարհով՝ վրացահայ գործիչների միջոցով, *Յորդորակի* երկու բաժինների ռուսերեն փոխադրությունից հետո՝ նկատի ունենալով դրա վերաբերությամբ Վահանովի լռությունը և գիրքը պատկերներով հագեցնելու նրա ցանկությունը:⁴² Քարտեզի մի օրինակ և դրանից արված ձեռագիր պատճենը՝ ռուսերեն թարգմանությամբ (Ղարաբաղի հայ ազնվական Ավետ Ամամիկոնյանի կողմից) և պարսկերեն հավելումներով, ռուսական արքունիքում երևում են մաև ավելի ուշ՝ 1816 թվականին, որոնք ներկայացվել էին Ալեքսանդր առաջին ցարին:⁴³ Շահամիրյանի քարտեզն, այսպիսով, կոնկրետ քաղաքական նշանակություն ունեցող գործիք էր դառնում Ցարական Ռուսաստանում գործող հայ գործիչների համար: Քարտեզը, որ տպագրվել էր հայերեն և նախատեսված էր նախապես հայ մարդու համար, անցնում էր հայերենից պատկերի մակարդակում ճանաչելու իր նշանակությունը՝ մտնելով լայն քաղաքական ասպարեզ:

Յայաստանի քարտեզը՝ Յորդորակի գաղափարաբանության համատեքստում

Շահամիր Շահամիրյանի *Աշխարհացոյց Յայաստանեայցը* հրապարակ էր իջել 1778 թվականին՝ *Յորդորակի* հայերեն հրատարակությունից մոտ 6 տարի անց, և նվիրված էր իր որդու՝ Յակոբ Շահամիրյանի հիշատակին: Ձոնը ներկայանում է հանգավորված բանաստեղծությամբ, որը գտնում ենք քարտեզի ստորին կենտրոնական հատվածում գտնվող անվանացույցի ներսում:

⁴⁰ Տե՛ս Վարդան Գրիգորյան, «Նոր տեղեկություններ Յովսեփ Դինիբեկյանի մասին», *Պատմաբանասիրական հանդես*, 1797, թիվ 1, էջ 103-112:

⁴¹ Գրիգորյան, «Նոր տեղեկություններ Յովսեփ Դինիբեկյանի մասին», էջ 111:

⁴² Վահանովը հայտնում է, որ ցանկացել է հայ հերոսների և թագավորների պատկերները ևս ներկայացնել իր ընթերցողին: Պատկերներ գրքում չենք հայտնաբերում, սակայն յուրաքանչյուր պատմական կերպարի նկարագրության կողքին գտնում ենք հռոմեական թվանշաններ, որոնց համարակալումը սկսում է LIII-ից: Այնուամենայնիվ պարզ չէ, թե ինչ պատկերների մասին է խոսքը, և թե ինչ հղումներ են սրանք: Ենթադրում ենք, որ գրքին կցված է եղել որևէ հավելված:

⁴³ Գրիգորյան, «Շահամիր Շահամիրյանի «Աշխարհացոյց Յայաստանեայց»-ը», էջ 360: Գրիգորյանի հրատարակած պատճենն անընթեռնելի է, և հնարավոր չեղավ այն ուսումնասիրել:

Փորագրեալ արդեամբք աղայ՝ Շամիրի,
մեծի շամիրեանյ՝ տանըն պանծալի.
Առ ՚իյիշատակ իւրում անդրանկի,
Յակոբոս անուն որդւոյն նագենի:
Որ ՚իմանկական՝ ծաղկեալ հասակի,
վախճանեալ փոխի՝ Յնդկաց աշխարհի՝
Թողեալ կաթոգին՝ զիւրսն ըզկնի,
աշակերտութե՝ զըրոց սոփեստի:

ի վենետիկ. 1778: Ի թուին հայոց ՌՄԻԷ

Սույն տողերը Վ. Գրիգորյանի հոդվածում ներկայացված են գրաբարով, սակայն ենթարկված որոշակի խմբագրության:⁴⁴ Կետադրական և որոշ բառային փոփոխություններից զատ՝ յուրաքանչյուր կախյալ տողը, որը քարտեզում սկսվում է փոքրատառով և իր նախորդ տողի շարունակությունն է, փոխադրված է զլխագրի՝ փոխելով մտքի շարունակականությունը: Այս գործողությամբ, մյուս կողմից, ենթադրում ենք, որ դուրս է մնում մի հանգամանք, որը նկատելի չէ խմբագրված տարբերակով ընթերցանության դեպքում: Կարծում ենք, որ բանաստեղծությունը գրված է աքրոստիկոսով: Առաջին տողի **Փ** տառը և երրորդ տողի **Առ** կապակցությունը կազմում են **Փառ**, իսկ հինգերորդ և յոթերորդ տողերի **Որ** կապակցությունը և **Թ** տառը կազմում են **որթ** բառերը: Ըստ 1749 թվականի *Բառգիրք Յայկազեան լեզուի* բառարանի՝ **փառ**-ն իր մի իմաստով նշանակում է «երգ ինչ եկեղեցական՝ յօրինեալ բազմանիշ խաղիւք, և հատուածեալ իբրև զտունս մեղեդեաց, զոր նուագեին առ նախներք ՚ի մեծահանդես տօնս երեկոյեան ժամուն» կամ «փառատրական մեղեդի»⁴⁵, իսկ **որթ**-ը՝ «ծնունդ կովու», այսինքն՝ հորթ կամ գառ:⁴⁶ Ուստի ստացվում է, որ բանաստեղծությունը փոխաբերությամբ գառ-որդուն փառաբանող կրոնական իմաստով ըմբռնված տոնական երգ կամ ստեղծագործություն է: Արժանին մատուցելով Յակոբ Շահամիրյանին, որը, ինչպես տողերն են մեզ հուշում, «իրենից հետո թողել էր փիլիսոփայի գործեր»՝ տողերի հեղինակը հավերժացնում էր նրա անունը Յայաստան աշխարհի պատկերում:⁴⁷

Յակոբ Շահամիրյանին ի՞նչ փիլիսոփայական աշխատանք էր վերագրում ծոնի հեղինակը, եթե ոչ *Հորդորակը*:⁴⁸ *Հորդորակը* Մադրասի խմբակի՝ հայերի ազատագրության գաղափարաբանությունը ազդարարող անդրանիկ ստեղծագործությունն էր: Ինչպե՞ս էր *Հորդորակը* տեսնում մի քանի հարյուր տարի այլադավան ազգերի կեղեքման տակ գտնվող հայ ազգի ազատագրությունը: Մասնավորաբար երիտասարդությանն ուղղված

⁴⁴ Գրիգորյան, «Շահամիր Շահամիրյանի «Աշխարհացոյց Յայաստանեայց»-ը», էջ 357:

⁴⁵ Մխիթար Սեբաստացի և այլք, *Բառգիրք Յայկազեան լեզուի*, հ. 1 (Վենետիկ: Անտոնի Պոթթոլի, 1749), էջ 1168:

⁴⁶ *Բառգիրք Յայկազեան լեզուի*, հ. 1, էջ 841:

⁴⁷ Զոնի վերջին երկու տողերն այնուամենայնիվ մնում են ոչ ամբողջապես ըմբռնելի: Մի իմաստով կարելի է հասկանալ, որ Յակոբ Շահամիրյանը, աշակերտելով որևէ ուսուցչի՝ տվյալ դեպքում Մովսես Բաղրամյանին, որպես փիլիսոփա իրենից հետո գործեր է ժառանգել: Սակայն այստեղ երևում է նաև մեկ այլ իմաստ. այն, որ Շահամիրյանը աշակերտել է որևէ սոփեստի և հետամուտ եղել փիլիսոփայական աշխատությունների, սակայն այս դեպքում «թողեալ կաթոգին» արտահայտությունը մնում է առկախված և անըմբռնելի: Ուստի հակված ենք առաջին իմաստին:

⁴⁸ Յակոբ Շահամիրյանի ուսուցչի՝ Մովսես Բաղրամյանի անվան հետ է կապվում *Հորդորակը*: Տե՛ս Գիւտ Ա. քահանայ Աղանեանց (խմբ.), *Դիւան հայոց պատմութեան, գիրք Ը. Սիմէոն կաթողիկոսի յիշատակարան, մասն երկրորդ, 1767-1776* (Թիֆլիս: Ելեքտրաժարժ տպարան օր. Ն. Աղանեանցի, 1908), էջ 573-579; հմմտ.՝ Մ. Դավթյան, Զ. Մանուչարյան, *Մովսես Բաղրամյան. հայ քաղաքական հրապարակախոսության սկզբնավորումը* (Երևան: ԵՊՀ, 2015), և այլք: Այսօր պատմության դասագրքերում և ձեռնարկներում շարունակում է իշխել Բաղրամյանի՝ որպես հեղինակի հանգամանքը: Երբեմն էլ *Հորդորակի* հեղինակ է նշվում Շահամիր Շահամիրյանը: Այնուամենայնիվ, հետևելով զրքի Հիշատակարանին և քարտեզի անվանացույցի գրությանը, զրքի հեղինակ համարում ենք Յակոբ Շահամիրյանին, ում համար ուղղորդող և ուսուցիչ է եղել Մովսես Բաղրամյանը:

այս գրքով երիտասարդ Յակոբ Շահամիրյանը փորձ էր անում նրան հասու դարձնելու թե՛ ազգի ողբերգական վիճակը, թե՛ դրա պատճառները, և թե՛ այն ուղին, որով հնարավոր էր միայն վերականգնել «Նոյի ժառանգած Յայաստանը»:⁴⁹ Հեղինակը հայ ազգը բնորոշում էր որպես «անհովիվ գառների հոտ», որ զրկվել էր «Աստծու հաճությունից» և «արտաքսվել հայրենի իր դրախտից»: Ազգի թշվառությունը կապվում էր նյութական ու հոգևոր կյանքը պայմանավորող բարոյական առաքինությունների կորստի հետ: «Հեղգության, դատարկության, ազահության ու ընչաքաղցության» ճանապարհը բռնած ազգի փրկությունն, ուստի, հեղինակը տեսնում էր իմաստության ու գիտության ձգտման մեջ: Իսկ իմաստությունը ոչ այլ ինչ էր, քան աստվածային իմաստությունը՝ «հնարակերտելու և ստեղծելու» աղբյուր այնպես, ինչպես աստվածային արարչագործությունը: Թեև աստվածային խոսքին հասու մնացած հայոց հոգևոր հայրերն էին, որ պետք է ստանձնեին հայ ազգին «լուսավորելու» գործը, այնուամենայնիվ ազգի կործանման գլխավոր մեղադրանքը միաժամանակ բացահայտ կերպով ուղղվում էր հենց նրանց՝ մասնավորաբար հայոց հոգևոր հովիվին՝ կաթողիկոսին:⁵⁰ Թեև *Հորդորակը* չէր ցանկանում իր մեղադրանքը ցույց տալ իբրև «ըմբոստ» արարք և պնդում էր իր հնազանդությունը եկեղեցուն, այնուամենայնիվ պատմականորեն՝ Ներսես կաթողիկոսից սկսած մինչև իր օրերը, հայոց աշխարհը քանդող պատճառների պատճառ էր համարում «եկեղեցու Յայրերի անեծքը»:⁵¹ Վերջինս էր, որ իր «անբեկանելի ուժով սրում էր բնականորեն չափազանց տաքարյուն խառնվածք» ունեցող, մարդկային առաքինությունների զանցառումով թշվառության հասած հայ ազգի բարոյական անկումը: Եվ ուրեմն եկեղեցու քննադատությամբ հանդես գալով՝ նույն հայ եկեղեցական ավանդույթն էր *Հորդորակը* դնում բաղձալի պետության հիմքերում:

Հորդորակի համոզմամբ՝ բարոյական առաքինությունից էին զրկվել հայ իշխանները՝ դառնալով ինքնակալներ և ձգտելով գրավել Աստծու տեղը: Ուստի հայ ազգը, իր բնության սխալականությունն ու փոփոխականությունը ընտրելով, բանականությամբ իմաստության ճանապարհին ընտրելու փոխարեն, ինքն իրեն տարել էր կործանման՝ ստանալով արժանի աստվածային հատուցում: *Հորդորակի* այս՝ եկեղեցու հայրերի օրհնությանը կարոտ «անհովիվ գառների հոտ» դարձած ազգի փրկության գաղափարաբանությունն ուղենշում էր «անխախտելի սահմանադրությամբ և օրենքով»՝ աստվածային օրենքով, Աստծու իշխանությամբ հաստատված խորհրդարանական միապետության գաղափարը՝ որպես արդի քաղաքական նախագիծ:

Այս նախագծի իրագործումը *Հորդորակի* համար անպատկերացելի էր առանց զենքի և ուսման, որի համար որպես տիպար պետք է ծառայեին թե՛ հին, թե՛ արդի ազգերի սխրանքները.

Մի կողմ թողնենք նրանց, որոնք հնում, այսինքն՝
Իսրայելի սերունդների օրով, անթիվ [ազատվեցին],
Բայց նորերս էլ փրկվեցին օտար լծից իսպանացի
և պորտուգալացի ազգերն,

⁴⁹ Այս մասին տե՛ս մասնավորապես *Հորդորակ*, էջ 129-151:

⁵⁰ 1772 թվականին Էջմիածնի կաթողիկոսը Սիմեոն Երևանցին էր, ում զայրույթն էր բորբոքել *Հորդորակը*: Ի սկզբանե պախարկելի որակելով «խաբեբա» և «պակաս ի խելաց» Բաղրամյանի ազդեցությամբ «խելացնոր» գաղափարների հրապարակումը՝ կաթողիկոսն ընդգծում էր դրանց վտանգավոր հետևանքը հայ ազգի համար. գաղափարներ, որոնք հաշվի չէին առնում, թե հայերը «ո՞ր կան, ի ձեռս որո՞ց, և ո՞րպիսի կերպիլ»: Գրքում տեղ գտած արդի եվրոպական «զկանոն և զսահման» հաստատելու, ապագա՝ խորհրդարանական կարգով պետության և այս «լուսավոր» ապագայի համար ազգովի նահատակվելու *Հորդորակի* դրույթները ռուս-թուրքական պատերազմի բովում Սիմեոն Երևանցու աչքին երևում էին իբրև ոչ թե փրկչական, այլ ազգի կործանման անհեռատես ցնորքներ: Տե՛ս *Դիւան հայոց պատմութեան, գիրք Ը.*, էջ 573-579:

⁵¹ Հմմտ. Աշոտ Հովհաննիսյան, *Դովագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության*, հ. 1 (Երևան: ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1957), էջ 13-93:

Ու ոչ թե ինչ-որ հրաշքով ու սքանչքով և կամ այլոց
Աջակցությամբ ու օգնությամբ,
Այլ շնորհիվ վերնախնամ նրանք իրենք արհացան
Մարտնչեցին և փրկվեցին [տիրողներից]:⁵²

Աստվածային իմաստությամբ ինքնուրույնաբար սեփական դժբախտությունը
հաղթահարելը զոհողություն էր պահանջում: Ազգի նահատակության գաղափարն էր
դրվում ապրելի կյանք ունենալու գաղափարաբանության մեջ. «ազգի մի մասի
նահատակությունը» «ազատ-արձակ պայծառանալու» գրավական էր (էջ 36): *Հորդորակի*
համար այդպիսի մի օրինակ էր ռուսաց ազգը.

Բայց ոչ մի ազգ ազատությունն իր պահելու համար երբեք
Պատերազմում չի նվազել,
Ընդհակառակը, օր օրի աճ է տվել ու բազմացել,
Բարգավաճել է, պերճացել
Ահավասիկ ազգը ռուսաց, որը այնքան նվաստագույն
էր, ներկայումս բոլորից հզորացավ
Եվ ինքն իրեն ազատելով դրացիների հալածանքից՝
Կարողացավ դառնալ նույնիսկ աշխարհակալ (էջ 37):

«Լուսավորյալ» ազգերի փորձը պետք է դառնար հենարան ազատագրվելու և պետության
ստեղծման համար. փորձ, որը խարսխված էր իմաստության ու գիտության վրա, որոնց
համար պետք էր «խանդաղատել ու տազնապել», իսկ վարպետներին ու գիտուններին
«համակըրել և դրվատել» (էջ 40):

Մի կողմից հայերի կրոնանկեղեցական ավանդույթը և մյուս կողմից՝ արդի արևմտյան
առաջադեմ ազգերի փորձը եկել էին կառուցելու հայերի բաղձալի պետությունը:
Հորդորակը փնտրում էր առաջադեմ ազգերի «վշտակցությունը»՝ ցույց տալով հայ ազգի՝
որպես «մարդկության երկրորդ ծնողի» աստվածատուր նշանակությունը: «Աշխարհին
ուղղված գանգատի ծայրը» այս ճանապարհով, ըստ *Հորդորակի*, լսելի կդառնար
Աստծուն, որը կրկին հայ ազգին կպարգևեր իր ողորմածությունը (էջ 27): *Հորդորակի*՝
«վշտակից» որոնող գանգատը, սակայն, ռուսահայ իրականության մեջ փոխակերպվում
էր կորուսյալ ազգի ողբի՝ փռված ռուսական գահի առաջ, որպիսին իրեն ներկայացնում էր
Հորդորակի ռուսերեն մասնակի փոխադրությունը՝ ի դեմս Ցարական Ռուսաստանի
տեսնելով իր ազատագրողին:

Հաճախ է քննության առնվել այն հարցը, թե որքանով է տարբերվել ռուսահայերի մշակած
հայ ազատագրական նախագիծը հնդկահայ խմբակի նախագծից՝ մերթ մատնանշելով
այդ ծրագրերի սերտ նույնությունը, մերթ առանձնացնելով դրանք՝ որպես տարբեր
նպատակներ հետապնդող քաղաքական ծրագրեր: Եթե այս երկու ծրագրերին միավորում
էր հայերի ազատագրության գործը, ապա այն գլուխ բերելու համատեղ ճանապարհին
հնդկահայ գործիչների գաղափարաբանությունը որոշ չափով դուրս էր մնում ռուսահայ
ծրագրից: Այս առումով հետաքրքրական է *Հորդորակի* հայերեն տեքստի և ռուսերեն
փոխադրության որոշ հատվածների համեմատությունը: Վերջինից դուրս էր մնացել
«Բացատրություն հայոց թագավորության և իշխանության մասին» գլխի առաջաբանը,
որտեղ հեղինակը համառոտ ներկայացնում էր հայրենիքի կորստի պատճառները: Այստեղ
հայ ազգը ներկայացնում է որպես անուսում մի ազգ, որն իր «սեփական և արդար
ժառանգությունը կորցրել էր իր անկարգության, ծուլության ու անգիտության

⁵² *Հորդորակ*, էջ 31: Տեքստից հետագա մեջբերումները՝ տողամիջում:

պատճառով»:⁵³ Մեկ այլ հատվածում ռուսերեն փոխադրության խմբագիրը որոշակիորեն մեղմում կամ վերափոխում էր *Յորդորակի* հեղինակի միտքը: Ղարաբաղի մելիքների նկարագրության վերջում հեղինակը խոսում է նրանց՝ պարսից իշխանների տիրապետության տակ հայտնվելու պատճառների մասին, որը ցույց կտանք ռուսերեն տեքստի հետ համեմատության մեջ:

Իսկ թե ի՞նչ պատճառով նրանք ընկան պարսից տիրապետության տակ և ենթարկվեցին նրանց հրամանին, այդ հայտնի է, ու թեպետ մենք էլ որոնելով ու հետազոտելով որոշ չափով իրազեկ դարձանք, սակայն համարյա⁵⁴ ամոթից լռեցինք բացատրել, թե այդ ի՞նչպես տեղի ունեցավ (էջ 103):

Хотя чрезъ долговременное внимательное размышление и сыскаль я отчасти причины паденія и порабощенія сихъ Меликовъ Персами; но здѣсь не позволяютъ предложить оныхъ тѣсныя предѣлы сего сочиненія, такъ какъ и опасеніе съ моей стороны ненеосновательное, дабы описаніемъ слабыхъ и предосудительныхъ поступковъ оныхъ не подать случая кому либо къ огорченію (էջ 171);

Եթե *Յորդորակի* հեղինակը այս մեջբերման մեջ պարսից իշխաններին Ղարաբաղի մելիքների հպատակության պատճառների մանրամասն քննության բացակայությունը կապում էր իշխանների վարքի համոզեալ իր զգացած «ամոթի» հետ, ապա ռուսերեն փոխադրության մեջ այս բացակայությունը բացատրվում էր նախ տեղի սահմանափակությամբ, ապա իշխանների «թույլ և դատապարտելի վարքով» որևէ մեկին «վիշտ չպատճառելու» հանգամանքով: Եթե առաջինի համար պատճառները նվաստացուցիչ էին ըստ էության, երկրորդի համար զուտ պախարկելի էին: Վատճառներ, որոնք, ինչպես հաջորդ պարբերությունն է պարզում, պարսիկ իշխանների խորամանկության արդյունքն էին:

Բանն այն է, որ պարսիկները ոչ թե ինչ-որ քաջությամբ և ոչ էլ բնավ բռնությամբ մտան նրանց սահմանները, այլ [նրանք իրենք] պարսից իշխանին մտցրին իրենց երկիրը՝ հրապուրված սրանց հատուկ խորամանկ պատրանքներով, և այն օրվանից մինչև հիմա նա տիրում է իրենց (էջ 103):

но должно признаться и сказать, что Перстане ни храбросію, ниже силою овладѣли предѣлами Меликовъ, но коварствомъ и ухищреніями, обольщая и обѣщая защищать ихъ отъ всѣхъ непріятелей ихъ. Вкрадшись такимъ образомъ въ ихъ владѣнія, и по сіе время господствуютъ въ оныхъ (էջ 172);

Եթե *Յորդորակի* համար հայերն իրենք էին պարսիկներին «մտցրել» իրենց երկիրը, ապա վերջինիս համար պարսիկներն իրենք էին ներխուժել հայերի երկիր: Փոխադրողը՝ Վահանովը, սրում է նաև պարսիկների խորամանկությունը, ցույց տալով, որ սրանք խոստացել էին հայերին պաշտպանել թշնամիներից. տողեր, որոնք չենք գտնում հայերեն պարբերության մեջ: Փոխադրողը շեշտում է նաև հայերի և «սրբապիղծների» հետ համակեցությունը, ինչը նույնպես բացակայում է հայերեն տարբերակում:

⁵³ *Յորդորակ*, էջ 55, և *Краткое историческое и географическое описание*, էջ 1: Տեքստերից համապատասխանաբար հետագա մեջբերումները՝ տողամիջում:

⁵⁴ *Յորդորակի* գրաբարյան տարբերակում «գրեթե» բառը լրացնում է ոչ թե ամոթ բառին, այլ «զեղելոցն» բառին՝ «սակայն գրեթե զեղելոցն բացադրել վասն ամօթոյ լռեցաք զորպեսն»՝ հավանաբար նկատի ունենալով, որ մասամբ բացատրվեցին իրողությունները, քանի որ հեղինակն ամոթից լռեց: *ՏեսՆոր տետրակ որ կոչի Յորդորակ*, էջ 119: Այստեղ «ամոթի» ըմբռնումն առավելապես շեշտադրված է երևում, քան աշխարհաբար թարգմանության մեջ:

Բայց նրանք այն վիճակում չեն, ինչպես որոշ տեղերում մեր ազգակիցներից ոմանք, որոնք բացարձակապես հպատակ են դարձել,- այլ տակավին փրկության հույս ունեն (էջ 103):

въ про чемъ порабощеніе, въ коемъ находятся Армяне, хотя не столь изнурительно и несносно; однако неможно отнюдь сравнить ихъ съ Персидскими подданными, но для нихъ и по наичувствительнѣйшимъ ударомъ, что принуждены жить они между нечестивыми. Сверхъ того Армяне имѣютъ еще надежду избавиться отъ сего ига (էջ 172);

Ռուսերեն տարբերակում գտնում ենք նաև հայերի այնպիսի բնորոշիչներ, որոնք հայերենում բացակայում են. «հայերի կատարյալ վարքը» կամ «խիզախությունն ու հավատարմությունը» երևում են որպես բնութագրիչներ, որոնք պարսիկները ծառայեցրել են իրենց նպատակներին:

Թեև նրանց տիրել է ուրիշը, սակայն առանց նրանց բան չի կարող անել, որովհետև ամեն ծառայություն մեր ազգի ձեռքին է, ինչ էլ կամենա՝ նրանց միջոցով է գլուխ բերում... նրանցով է պատերազմում թշնամիների հետ ու նրանցով է հասնում հաղթանակի... (էջ 103)

Армяне находясь подъ игонъ Персовъ, хотя и претерпѣвають многія ошъ нихъ пришѣсенія; но какъ они познали нравъ ихъ столь совершенно, что Персіяна безъ Армянъ дѣлать не могушь ничего... Наконецъ можно по справедливости сказать, что Персіяне приобрѣщаютъ всѣ побѣды свои храбростію и вѣрностію Армянъ (էջ 172-173).

Ուրեմն միտումնավոր, թե ոչ, Վահանովը մելիքների հպատակության պատճառների գլխավոր աղբյուրը համարում էր պարսիկ տիրապետողների քաղաքականությունը, մինչդեռ *Հորդորակի* համար պատճառները հայ իշխանների այնպիսի վարքի մեջ էին, որն առանց «ամոթի» հնարավոր չէր հիշատակել:

Այս օրինակները որոշակիորեն ցույց են տալիս այն տարբերությունը, որ գոյություն ուներ ռուսահայ և հնդկահայ գործիչների ազատագրական գաղափարաբանության մեջ: Գուցե կարելի է պնդել, թե *Հորդորակի* գաղափարների ներմաստնեղը ինչ-որ առումով շղարշվում էին ռուսահայության ծրագրի համատեքստում. իմաստներ, որոնց հղում էր Շահամիր Շահամիրյանը նաև Հայաստանի իր քարտեզի անվանացույցում՝ կապելով այն որդու փիլիսոփայական գործունեության հետ:⁵⁵ Հայաստանի պատկերը՝ որպես մի ստեղծագործություն, նվիրված վաղամեռի իր որդուն, դառնում էր որդու գործի՝ *Հորդորակի* շարունակությունը: Հայտնվելով ռուսաստանյան իրականության մեջ, սակայն, քարտեզը զրկվում էր իր ներքին կապերից և վերածվում զուտ քաղաքական գործիքի: Եթե մեզ հայտնի չէ սույն քարտեզի 1780-ականներին դրա կիրառության մասին որևէ հանգամանք, այնուամենայնիվ 1816 թվականին հայերի ազատագրության համատեքստում քարտեզից արված ձեռագիր պատճենը, որի առանցքում միայն Հայաստանի աշխարհագրական անունների ռուսերեն և երբեմն էլ պարսկերեն ներկայացումն էր, արդեն վկայում է քարտեզի՝ ռուսաստանյան համատեքստում որպես զուտ սահմաններ փաստող մի գործի մասին:⁵⁶

⁵⁵ *Հորդորակի* հետ քարտեզի սերտությունը կքննարկենք հաջորդ գլխում:

⁵⁶ Ձեռագիր պատճենը մեզ հասու չի եղել, ուստի օգտվել ենք Գրիգորյանի նկարագրությունից և ենթադրում ենք, որ այն չէր կարող ընդգրկել քարտեզի անվանացույցը և պատկերները:

Քարտեզը՝ պատճեն

Աշխարհացոյց Հայաստանեայց Շահամիրյանների տպագրած աշխատանքներից այն հազվագյուտ գործն է, որի տպագրության տարեթիվը երբևէ կասկածի տակ չի դրվել:⁵⁷ Այնուամենայնիվ գոյություն ունի քարտեզի երկու բնօրինակ՝ գունավոր և սև-սպիտակ: Արդյո՞ք երկու տարբերակներն էլ տպագրվել են միևնույն տարում, և ի՞նչ անհրաժեշտություն կար տպագրելու երկու տարբեր օրինակներ: Կարելի է ենթադրել, թե գունավոր տարբերակը նախատեսված է եղել բարձրաստիճան պաշտոնյաների, հոգևորականների, իսկ սև-սպիտակը՝ հանրության համար: Կամ վերջինս եղել է քարտեզի փորձնական սևագիր տարբերակը:⁵⁸ Մեր ձեռքի տակ եղած սև-սպիտակ օրինակի տպագրության ժամանակը և հանգամանքներն, այնուամենայնիվ, մնում են անհայտ:⁵⁹

Ինչպես հաղորդում է քարտեզի անվանացույցը, *Աշխարհացոյց Հայաստանեայց* (Հայաստանի աշխարհացույց կամ Հայաստան աշխարհը ցույց տվող տախտակ⁶⁰) տպագրվել է Վենետիկում, որտեղ 18-րդ դարի երկրորդ կեսին գործում էր քարտեզագրական խոր արմատներ ձգած ավանդույթ: 16-18-րդ դարերի քարտեզագրական համատեքստն ընդհանրապես կարելի է բնորոշել իբրև քարտեզագրական դպրոցների մրցության մի ասպարեզ: 1939 թվականին Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում՝ 15-18-րդ դարերի քարտեզների ցուցադրության համակարգող Ռոբերտ Լանգը ցուցադրության մասին իր գրքույկում նկարագրում է քարտեզագրական կենտրոնների անցումներն ու զարգացումները մի երկրից մյուսը:⁶¹ Եթե 17-րդ դարում այս մրցության մեջ հաղթող էր Ամստերդամը, ապա 18-րդ դարում շրջադարձ է կատարվում դեպի Ֆրանսիա՝ պայմանավորված Գիտությունների ֆրանսիական ակադեմիայի հիմնումով:⁶² Քարտեզների՝ մինչ այդ հաստատված դեկորատիվ բնույթը փոխարինվում էր գիտականությամբ: Միջնադարյան կրոնական «նիրհից» հետո աշխարհը բացահայտելու մարդու ցանկությունը կարիք էր առաջացրել վերանայելու հին հույն աշխարհագրագետների և հռոմեացիների թողած ժառանգությունը: Մինչև քարտեզագրության հատումը գիտության հետ քարտեզներում առյուծի բաժինը հատկացվում էր շրջանակների ձևավորումներին, հետազոտված վայրերը խորհրդանշող պատկերներին, քան բուն վայրերի տեղագրություններին. հանգամանք, որը երևում է թե՛ մեր՝ միջնադարից մինչև 18-րդ դարն ընկած քարտեզների զննությունից, թե՛ բազմաթիվ արևմտյան երկրների քարտեզների վերաբերյալ հետազոտություններից: Միայն 18-րդ դարում բոլոր զարդանկարները կենտրոնացնում են անվանացույցի շուրջը, որն էլ, եթե մի

⁵⁷ 1922 թվի *Նորք* ամսագրի ծանոթության մեջ քարտեզի տպագրության՝ Հովհաննիսյանի նշած 1775 թվականը Վ. Գրիգորյանը համարում է պատահական սխալմունք: Տե՛ս Գրիգորյան, «Շահամիր Շահամիրյանի «Աշխարհացոյց Հայաստանեայց»-ը», էջ 354:

⁵⁸ Քարտեզի սև-սպիտակ տարբերակ է պահվում Ազգային գրադարանում, գունավոր տարբերակն առկա է ռուստանյան արխիվներում՝ ձեռագիր տարբերակի հետ միասին, ինչպես հայտնում են խորհրդահայ հետազոտողները: Չնայած որ Ղուկաս Կաթողիկոսին էջմիածին հասած օրինակներ պետք է պահպանված լինեին նրա փաստաթղթերում, այնուամենայնիվ մեզ չի հաջողվել գտնել որևէ օրինակ: Հայտնի է նաև, որ օրինակներ են հասել Վրաստանի Հերակլ 2-ին: Քարտեզի գունավոր օրինակներ պետք է որ առկա լինեն նաև Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության արխիվներում, որոնք մեզ հասանելի չեն եղել:

⁵⁹ Ազգային գրադարանում պահվող միակ օրինակի վրա առկա է կնիք՝ «ի յիշատակ Իւղաբեր Սերոբեան-Ինճիկեանի, 23 յունուարի 1929 թուի»: Սույն կնիքը հայտնաբերում ենք նաև 1841 թվականի *Կրթութիւն բժշկական արուեստի* գրքի շապիկին, որի վրա ավելացված է «ի մատենից Կարապետի Յարուիւնեան Սէրովբեանց» մակագրությունը: Տե՛ս Միքայել տէր Պետրոսեան, *Կրթութիւն բժշկական արուեստի* (Յօրթագիւղ: 1841): Հավանաբար քարտեզը նախապես եղել է սույն անձնավորության գրադարանում: Գրքի կազմի վրա հավելյալ գրությամբ տեղեկանում ենք նաև, որ կնիքը դրված է Թիֆլիսում:

⁶⁰ Գաբրիել Աւետիքեան, Խաչատուր Սիրովեյեան, Մկրտիչ Ավերգյան, *Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի* (Վենետիկ: Տպարան ի Սրբոյն Ղազարու, 1836-1837):

⁶¹ Robert Lang, *The Map XV-XVIII Centuries: An Exhibition Illustrating the History of Cartography* (Oberlin, Ohio: 1939):

⁶² Lang, *The Map XV-XVIII Centuries*, էջ 8-12:

ինաստով միտված էր՝ «լցնելու» քարտեզի մնացած դատարկ տեղերը, կարևոր տեղեկություններ էր հաղորդում քարտեզի մասին:⁶³

Առհասարակ եվրոպական քարտեզագրական ավանդույթը մեր ժամանակներում քննության է առնվում արդի գաղութատիրական տեսությունների շրջանակում, որն այս ավանդույթը դիտում է որպես չափազանց եվրոկենտրոն մի ժառանգություն: 1987 թվականին առաջին անգամ հրատարակված *Քարտեզագրության պատմություն* բազմահատոր աշխատության *Քարտեզը և քարտեզագրության պատմության զարգացումը* բաժնի հեղինակ Ջոն Հարլին այսպես է բնորոշում իրողությունը.

Քարտեզագրական անցյալի հանդեպ 18-րդ դարի հայացքը ոչ միայն խիստ եվրոկենտրոն էր, որը ստորադասում էր այլ մշակույթները, այլև ուներ առավելագույն ճշգրտությամբ քարտեզներ պատրաստելու ընդգծված ժամանակակից ախորժակ:⁶⁴

Նկ. 3. Խոսե Խոակիմ դա Ռոչա, *Սաբարա շրջանի քարտեզ*, հատված, 1778 թ.

Այս «ախորժակը», որ, ինչպես հեղինակն է հավաստում, բացվել էր դեռևս Վերածննդի ժամանակներից, 18-րդ դարի եվրոպական քարտեզագրական դպրոցի ներսում առանձնանում էր նախորդ դարաշրջանների եվրոպական և դրա հետ մեկտեղ ոչ-եվրոպական քարտեզների սուր քննադատությամբ (էջ 11): Միևնույն ժամանակ եվրոպական քարտեզագրությունը դուրս էր եկել եվրոպայի սահմաններից և մույնպիսի լրջությամբ լծվել այլ երկրամասերի ուսումնասիրությանը (էջ 11): Արևմտյան «վերին խավի կամ ազնվականության» համար, որ հովանավորն էր տարատեսակ գիտությունների, հատուկ տիպի գործիք էր քարտեզը՝ իր բոլոր հին և նոր գործառնական նշանակություններով. թե՛ ռազմածովային նավատորմիդին, թե՛

առևտրին, թե՛ ցամաքային նվաճողական քաղաքականությանը ծառայող այս գործիքը իր հերթին պետք է լիներ ճոխ և պատկերավոր, ինչը արևմուտքի մշակութային նվաճողական քաղաքականության պատկերն էր ներկայացնում:⁶⁵ Այս հանգամանքը վառ երևում էր մասնավորաբար Ամերիկայի քարտեզներում, որի տարածքները հնարավոր ճշգրտությամբ չափվում և ավելացվում էին եվրոպական քարտեզներում: Այս քարտեզները հագեցած էին նաև նեո աղեղով զինված հնդկացիական ցեղերի և գիտության գործիքներով Ամերիկայում լուսավորություն տարածող եվրոպացիների պատկերներով (Նկ. 3):

⁶³ Van Duzer, *Frames that Speak: Cartouches on Early Modern Maps* (Leiden, Boston: Brill, 2023), էջ 39-49:

⁶⁴ John Harley, «The Map and the Development of the History of Cartography», ըստ՝ J. B. Harley, David Woodward (խմբ.), *History of Cartography*, հ. 1, էջ 1-42: Տեքստից հետագա մեջբերումները՝ տողամիջում:

⁶⁵ Այս մասին տե՛ս, օրինակ, Rodney Shirley, «Allegorical Images of Europe in Some Atlas Titlepages, Frontispieces, and Map Cartouches», *Belgeo*, 2008, թիվ 3-4, ըստ՝ <https://shorturl.at/ZUdgg>, այց՝ 12 սեպտեմբերի 2024 թ.: George Tolas, «Antiquarianism, Patriotism and Empire: Transfers of the Cartography of the Travels of Anacharsis the Younger in Greece (1788-1811)», *The Historical Review*, 2005, թիվ 2, էջ 67-91; Chet Van Duzer, «Colonialism in the Cartouche: Imagery and Power in Early Modern Maps», *Figura: Studies on the Classical Tradition*, 2021, թիվ 2, էջ 90-130, և այլք:

Քարտեզագրության այս եվրոկենտրոն ավանդույթի ետնաբեմին էր լույս տեսնում Շահամիրյանի՝ Հայաստանի քարտեզը: Սակայն ի՞նչ էր նշանակում պատրաստել Հայաստանի քարտեզ: Գիտության զարգացումները քարտեզագրական դպրոցը դնում էր ամուր ոտքերի վրա. քարտեզ պատրաստել նշանակում էր գործնականում հետազոտել երկիրը՝ տիրապետելով անհրաժեշտ արդի տեղագնական գործիքներին, որոնք գործնականում հասու չէին ո՛չ այլադավան տիրապետողների իշխանության տակ դարերով գտնվող հայությանը, ո՛չ էլ այլ երկրներում իրենց «բախտը փորձող» հայ գաղթականությանը: Հնդկաստանի հայ գաղթական գործիչների բաղձանքն էր մոտենալ այդ գիտությանը: Այդպիսի մի հորդորով էր *Հորդորակի* հեղինակը դիմում ազգակիցներին.

Ավելի ևրս հետամուտ լինեն հասնել ուրիշ-ուրիշ
արվեստների և գիտության և կան ուսման...⁶⁶

Քարտեզի պատրաստությունն ուրեմն Շահամիրյանների՝ Եվրոպային մոտենալու մի ճանապարհ էր: Վայրը, որտեղ հնարավոր էր հայալեզու քարտեզների հրատարակություն, Վենետիկի սբ. Ղազար կղզում հաստատված Մխիթարյան միաբանությունն էր:⁶⁷ Վերջիններս ունեին քարտեզներ պատրաստելու թե՛ փորձ, թե՛ փորագրության համար անհրաժեշտ գործիքներ: Սակայն ինչպես երևում է Միաբանության անդամ հայր Սահակ Ճեմճեմյանի ուսումնասիրությունից, Մխիթարյանների՝ 1751 թվականին նախաձեռնած քարտեզը՝ *Աշխարհացոյց Հայաստանայցը ըստ հին և նոր աշխարհագրացը*, պատրաստվել էր առանց որևէ տեղագնական սեփական արդյունքներ ունենալու:⁶⁸ Այս էր վկայում այդ ժամանակ քարտեզի ձեռագիր օրինակով Հայաստանի տարածքով անցնող Հայր Գեորգ Պաղտասարյանի նամակը Մխիթարյաններին, ով «ամձամբ ստուգած էր շատ մը վայրեր».

Եթե կարելի է գՀայաստան երկիրն, որոյ օրինակն առ իս կայ, մի փորէք,
վասնզի անհամար է եւ անթիւ սղալն, զի աչօք տեսանեն զներհակութիւնն, եւ
թէ Տէր կամեսցի՝ ես ըստ տեղեկանալոյս եւ ըստ տեսանելոյս զայլ պատկեր մի
նկարելոց եմ:⁶⁹

Ուրեմն վերոհիշյալ քարտեզը պատրաստված էր մեկ այլ՝ ամենայն հավանականությամբ որևէ եվրոպական քարտեզագրի՝ Հայաստանի տարածքի գծագրության հիման վրա: Իսկ հրատարակիչներին մնում էր միայն ստուգել դրա հավաստիությունը: Այս քարտեզին առաջին հայացքից չափազանց նման, սակայն ըստ էության նույնքան տարբեր է Շահամիրյանի քարտեզը: Վ. Գրիգորյանը այս երկու քարտեզների համեմատությունից եզրակացրել է, թե 1751 թվականի քարտեզը (պայմանականորեն նշանակենք՝ Ա (նկ. 2)), որպես Հայաստանի տարածքն ընդգրկող պատկեր՝ պետք է հիմք հանդիսացած լիներ Շահամիրյանի քարտեզի (պայմանականորեն նշանակենք՝ Բ (նկ. 1)) համար:⁷⁰ Որքան էլ այս կարծիքը սխալական չէ, այնուամենայնիվ այս երկու քարտեզների մեր համեմատությունը բացահայտում է մեկ այլ պատկեր ևս:

⁶⁶ *Հորդորակ*, էջ 45:

⁶⁷ Աշխարհագրագետ, քարտեզագիր Հովհաննես Ստեփանյանը հաղորդում է, որ Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության հայրերն իրանց քարտեզների փորագրությունները պատվիրում էին ֆրանսիական քարտեզագրական գործարանում, ապա տպագրում Վենետիկի տպարաններում, իսկ Վիեննայի Մխիթարյանները՝ ավստրիական քարտեզագրական գործարանում: Ստեփանյանն, այնուամենայնիվ, չի մատնանշում այն աղբյուրները, որոնցից քաղել է սույն տեղեկատվությունը: Տե՛ս Հովհաննես Ստեփանյան, *Հայ քարտեզագրական հրատարակությունները 260 տարում* (Երևան: ՀՍՍՌ ԳԱ, 1957), էջ 31:

⁶⁸ Ըստ Ճեմճեմյանի՝ սույն քարտեզի փորագրիչը ոչ թե Միաբանության Հայր Իզնատիոս Խաչատուրյանն է, ինչպես ընդունված է համարել, այլ իտալացի փորագրիչ Ջուզեպպե Յուքքին: Տե՛ս Ճեմճեմյան, *Քարտիսագրութեան դպրոց մը Ս. Ղազարու մէջ*, էջ 15-17:

⁶⁹ Տե՛ս մեջբերումը՝ «Հ. Գեորգ՝ Մէրոսինէն, 11 Յունիս 1752ին, առ Մելքոնեան Աբբայ, Վենետիկ» նամակից, ըստ՝ Ճեմճեմյան, *Քարտիսագրութեան դպրոց մը Ս. Ղազարու մէջ*, էջ 17:

⁷⁰ Գրիգորյան, «Շահամիր Շահամիրյանի «Աշխարհացոյց Հայաստանայց»-ը», էջ 357:

Ընդհանուր աշխարհագրական տվյալների տեսակետից տարբերվում է քարտեզների աշխարհագրական աստիճանացանցը, որով սահմանվում է տվյալ վայրի տեղադիրքը երկրի մակերևույթի վրա: Բ քարտեզում հստակորեն առանձնանում են գուգահեռականներն ու միջօրեականները, որոնք բացակայում են մյուսում: Տարբեր են պայմանական նշանները: Ա-ում քաղաքները նշված են շենքերի գծագրությամբ կամ չունեն որևէ նշան, իսկ Բ-ում տրված են կլոր կամ վարդաձև նշաններով: Առանձին պատկերներով են շեշտված Հայաստան աշխարհի համար առանձնահատուկ նշանակություն ունեցող վայրերը (Արարատը, Երևանը և այլն)՝ Շահամիրյանի քարտեզում: Վայրեր, որոնցից մի քանիսը համընկնում են Ա քարտեզի պատկերների հետ: Տարբերվում է նաև անտառոտ վայրերը խորհրդանշող ծառերի նշագրությունը: Քարտեզագրական տարբեր նշանների կիրառությունն արդեն իսկ ցույց է տալիս, որ այն քարտեզները, որոնցից օգտվել են հրատարակիչները, տարբեր են եղել, քանի որ յուրաքանչյուր քարտեզագիր սովորաբար մշակում էր իր համար առանձին նշանային համակարգ:

Երկու քարտեզներում գտնում ենք մեծամասամբ համընկնող երկուական և Շահամիրյանի քարտեզում մի երրորդ տառատեսակի կիրառություն: Համընկնող տառատեսակների դեպքում որոշ տառեր այնուամենայնիվ տարբերվում են երկու քարտեզներում: Օրինակ՝ ԾՈՎ բառի Ծ տառը Բ քարտեզում ավելի բարակ է և ավելի կլորավուն, քան Ա-ում, վերջինում Վ տառի ծայրատներն ավելի կարծ են՝ ի տարբերություն Բ քարտեզի: Քարտեզներում շատ հաճախ նկատվում է բառամիջում մեծատառով գրված բառերի դեպքում փոքր տառերի կիրառություն:⁷¹ Այսպես՝ կարելի է ենթադրել, որ հիմնականում կիրառվել են մույն տպագրական տառերը՝ կամ որոշ տպագրական շեղումներով, կամ այլ տառերի համադրությամբ:

Գրելաձևի տեսակետից քարտեզները և՛ նման են, և՛ տարբեր: Երկուսի դեպքում էլ կիրառված է «որ է» բացատրական ձևը, որով տրվում էին որևէ վայրի նոր և հին անունները. բացատրության այս եղանակը կիրառում էր *Հորդորակի* հեղինակը՝ անուսումնալից ազգակիցներին ծանոթացնելու տեղավայրերի նոր անունների հետ:⁷² Տեղանունների գրելաձևի անհամապատասխանություն ենք նկատում թե՛ այս երկու քարտեզները, թե՛ դրանք *Հորդորակի* ու *Որոգայք փառացի* հետ համեմատելիս: Օրինակ՝ Վաղարշաբե (Բ քարտեզ) և Վաղարշապո (Ա քարտեզ), առաջինի դեպքում բացակայում է նաև գրաբարյան՝ բառը կարճող գծիկը (*Հորդորակում* և *Որոգայք փառացում* կիրառվում է Վաղարշապատ գրելաձևը): Գրելաձևի տեսակետից մույնն են, օրինակ, Նախչուան բառը (*Հորդորակում* Նախչուան, *Որոգայք փառացում* Նախիջևան), կամ Արարադ բառը (*Հորդորակում* Արարատայ կամ Մասեաց, *Որոգայք փառացում* Արարատ): *Հորդորակի* հաղորդմամբ Արարադ բառը գալիս էր եթրայեցիների արտասանության ձևից, և հարցը, թե ինչու էր երկու քարտեզներում կիրառվել հենց այս հնացած ձևը, թերևս արժան է առանձին քննության:⁷³

⁷¹ Տառատեսակների համեմատությունը 18-րդ դարում հրատարակված բազմաթիվ հայերեն գրքերի տառատեսակների հետ այնուամենայնիվ մեզ թույլ չի տվել որևէ հետևության հանգել այն տպարանի մասին, որտեղ քարտեզները կարող էին տպագրված լինել:

⁷² *Հորդորակ*, էջ 123:

⁷³ *Հորդորակ*, էջ 114: Մխիթարյան միաբանության հայր Բարսեղ Սարգիսյանը իր *Երկհարիրամեայ գրականական գործունեությունն եւ նշանաւոր գործիչներ Վենետիկոյ Մխիթարեան միաբանութեան* գրքում նշում է, որ 1778 թվի քարտեզը Մխիթարյաններն էին պատրաստել, որի խմբագրությունն իրականացրել էր Իգնատիոս Խաչատուրյանը: Մյուս կողմից՝ Սարգիսյանը հիշատակում է Հայր Ինճիճյանի՝ 1822 թվին լույս տեսած *Ստորագրութիւն Հին Հայաստանեայց* գիրքը (տե՛ս Ղուկաս Ինճիճեան, *Ստորագրութիւն Հին Հայաստանեայց* (ի Վենետիկ: ի վանս Սրբոյն Ղազարու, 1822))՝ նկատելով, որ հեղինակի՝ գրքի համար տարիներով արված տեղանունների ուսումնասիրությունները հիմք են ծառայել քարտեզների կմախքը սարքելու համար: Այս մասին տե՛ս Բարսեղ Սարգիսեան, *Երկհարիրամեայ գրականական գործունեությունն եւ նշանաւոր գործիչներ Վենետիկոյ Մխիթարեան Միաբանութեան* (Վենետիկ: Ս. Ղազար, 1905), էջ 18, 21:

Այս համեմատությունները ցույց են տալիս, որ գործ ունենք քարտեզագրական տարբեր ձեռագրերի և հիմքերի հետ: Մի կողմից 1751 թվականի քարտեզը չիրատարակելու հայր Պաղտասարյանի խնդրանքը և մյուս կողմից՝ դրա և Շահամիրյանի քարտեզի միջև առանցքային տարբերությունները վկայում են, որ Մխիթարյանների քարտեզը չէր կարող հիմք դառնալ Հայաստանի աշխարհագրության գծագրության համար: Եվ կարելի է ենթադրել, որ, չնայած երկուսի հիմքում էլ ընկած է որևէ եվրոպական քարտեզագրական դպրոցի ավանդույթ, այնուամենայնիվ դրանք տարբեր են եղել:

Այս շրջանում հրատարակված և Ասիան պատկերող եվրոպական բազմաթիվ քարտեզների մեջ առանձնանում է մեկը, որը կամ որից արված որևէ պատճեն, մեր համոզմամբ, կարևոր է եղել Շահամիրյանի քարտեզի աշխարհագրական վայրերը քարտեզի վրա պատկերելու համար: Մեր դիտարկմամբ՝ Շահամիրյանի քարտեզին առավելապես մոտ է 1723 թվականին պատրաստված Ֆրանսիայի Գիտությունների թագավորական ակադեմիայի և Լյուդովիկոս XV թագավորի գլխավոր աշխարհագրագետի տիտղոսը կրող Գիյոմ Դըլիլի *Կասպից ծովին հարակից երկրների* քարտեզը (Գ) (նկ. 4)՝ տպագրված 1731 թվին իր *Աշխարհագրության ատլաս* գրքում:⁷⁴ Համեմատությունը ցույց է տալիս, որ Հայաստանի տարածքն ընդգրկող հատվածում բնակավայրերն առանձնացնող կետագծերը և հաստ գծերը երկու քարտեզներում մեծապես համընկնում են: Շահամիրյանի քարտեզում, սակայն, որքան հեռանում ենք Հայաստանի տարածքից, այդ գծերը դառնում են նվազ արտահայտիչ: Քաղաքների դիրքերը նույնպես մեծամասամբ համապատասխանում են: Եթե փորձենք Շահամիրյանի քարտեզում ավելացնել Դըլիլի քարտեզում առկա քաղաքները կապող ճանապարհները, ապա կստանանք զրեթե նույն պատկերը:

Նկ. 4. Գիյոմ Դըլիլ, *Կասպից ծովի հարակից երկրների քարտեզը*, 1723 թ.

⁷⁴ Ներկայում Դըլիլի քարտեզի օրինակ է պահվում Մատենադարանում գտնվող Ռուբեն Գալչյանի արխիվում: Քարտեզի համար տես <https://shorturl.at/N01X6>, այց՝ 20 ապրիլի 2024:

Այս երկու քարտեզներում լճերի գծագրությունները նույնպես միակերպ են: Վ. Գրիգորյանը, Ա և Բ քարտեզների համեմատությունից եկել էր այն եզրակացության, որ դրանք մեխանիկորեն կրկնում են Վան և Կասպուտան լճերի սխալ տեղադիրքերը: Լճերը գրեթե կպած են իրար և գրեթե մի հորիզոնականի վրա:⁷⁵ Սակայն Ա և Բ քարտեզներում տարբեր են ոչ միայն լճերի ֆորմաները, դրանց խորությունը նշող ուրվագծերը, այլև լճերում առկա կղզիների դիրքերը: Մինչդեռ Բ և Գ քարտեզներում դրանք գրեթե համընկնում են: Թե՛ Դըլիլի, թե՛ Շահամիրյանի քարտեզում երկու լճերը կապված են իրար ջրային տարածքով, որը բացակայում է Ա քարտեզում:⁷⁶ Այս տրամաբանությունը թերևս շարունակվում է նաև հետագայում ինչպես Դըլիլի, այնպես էլ այլ եվրոպական քարտեզներում: Որքան էլ Դըլիլը գիտական քարտեզագրության կողմնակից էր, այնուամենայնիվ Ասիան ընդգրկող երկրների մասին տեղեկություններ կարողանում էր քաղել միայն տեղացիներից կամ ճանապարհորդներից: Ուստի 1723 թվի այս քարտեզը, հենված չլինելով լիարժեք մասնագիտական չափումների վրա, կրկնում էր իր աղբյուրների այս կամ այն սխալը:

Հատկանշական է, որ Շահամիրյանի քարտեզի սև-սպիտակ օրինակը մեզ ոչ մի տեղեկություն չի հաղորդում երկրների սահմանաբաժանումների մասին և թողնում է տպավորություն, թե պատկերված է մի ամբողջական տարածք: Սրան հակառակ՝ Վ. Գրիգորյանը նշում է քարտեզի գունավոր օրինակում սահմանային բաժանումների մասին, որոնք արված են տարբեր գույներով:

Նկ. 5. Գիյոմ Դըլիլ, Կասպից ծովի հարակից երկրների քարտեզը, հատված, 1723 թ.

Հայաստանի մի մասը և Վրաստանը, որի հետ նաև Կովկասյան լեռնաշղթայի և Հյուսիսային Կովկասի մի մասը, ամենայն հավանականությամբ պատվիրատուի պահանջով, վերցված են մի ընդհանուր սահմանի մեջ, ըստ երևույթին, դա մադրասցիների երազած հայ-վրացական միասնական պետության տերիտորիան է, որը նրանք կամենում էին ստեղծել Ռուսական Կայսրության հովանու ներքո:⁷⁷

Անկախ և ինքնուրույն Հայաստանի գաղափարը հետապնդող Մադրասի խմբակի հիմնադիր Շահամիր Շահամիրյանը ինչո՞ւ պիտի իր բաղձալի պետության տարածքում ներկայացներ Հայաստանի միայն մի մասը, և ի՞նչ է այդ մասը ենթադրում: Գրիգորյանի նկարագրած տարածքային բաժանումները երևում են Դըլիլի քարտեզում՝ առանձնացված թավ և բաց դեղին գունավորումներով: Բաց գունավորումն ընդգրկում է այն տարածքները, որոնք նկատում ենք մեջբերված

նկարագրության մեջ՝ մեկ տարածքում, իսկ թավ գունավորումը շարունակվում է՝ ընդգրկելով Պարսկաստանի մի մասը: Վրաստանից հյուսիս տեղակայված էր՝ Թաթարքը, Ռուսական կայսրության հետ սահմանը, իսկ արևելքից՝ Աղվանքը, որոնք նույն տեսքն ունեն Շահամիրյանի քարտեզում: Հայաստանի և Վրաստանի միացյալ սահմանից ձախ առանձնացող տարածքը բնորոշվում է որպես՝ *G. S.-ի նահանգների սահմանները*⁷⁸ (Շահամիրյանի քարտեզում՝ Փոքր Հայքը և Բարձր Վիրքը) հստակ չեն առանձնանում որևէ սահմանով:

⁷⁵ Գրիգորյան, «Շահամիր Շահամիրյանի «Աշխարհացոյց Հայաստանեայց»-ը», էջ 357:

⁷⁶ Գալչյանի կարծիքով այս լճերը աղի և իրար նման լինելու պատճառով են միմյանց կապված ներկայացվել: Ռուբեն Գալչյան, *Հայաստանը օտարների քարտեզներում*, էջ 85:

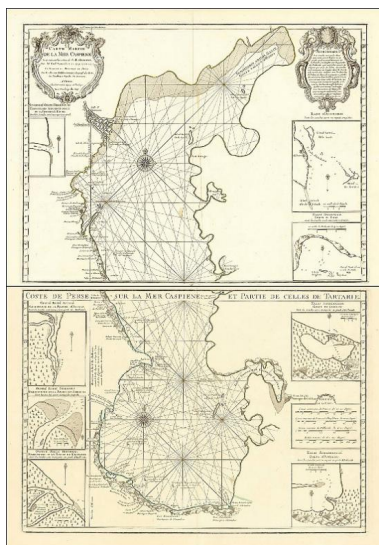
⁷⁷ Գրիգորյան, «Շահամիր Շահամիրյանի «Աշխարհացոյց Հայաստանեայց»-ը», էջ 357:

⁷⁸ *G. S.-ը* հավանաբար Հարավային Վրաստանի հապավումն է՝ *Géorgie du Sud*, քարտեզում՝ *Les frontières des états du G. S.*՝ *G. S.-ի նահանգների սահմանները* (թրգմ.՝ Ա. Համբարձումյան):

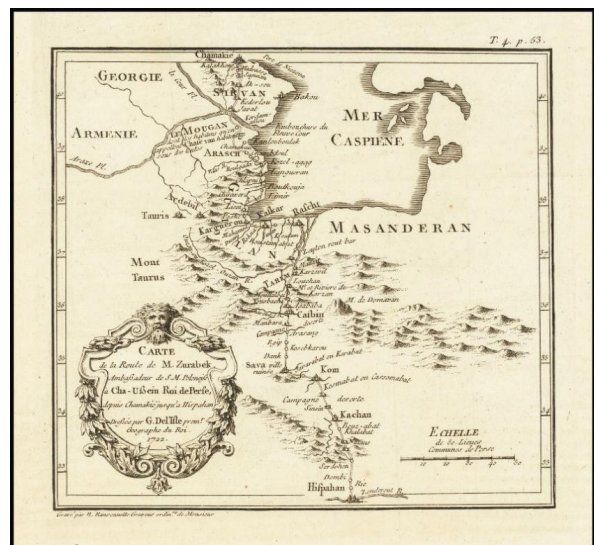
Դրլիլի քարտեզի անվանացույցի գրությունը մեզ հնարավորություն է տալիս հասկանալու այն աղբյուրները, որոնցից օգտվել էր քարտեզագիրը.

Կասպից ծովին հարակից երկրների քարտեզ՝ ԹԱԳԱՎՈՐԻ կիրառության համար, որի ստեղծմանը ծառայել են Ցարի հրամանով պատրաստված այս ծովի քարտեզը, Վրաստանի ազնվական Սոսկան-Սաբասի, օրիորդ Կրուսիուսի, Ջուրաբեկի, պարսկական արքունիքի Ֆաբրիտիուս դեսպանի ձեռագիր հուշագրությունները և երկրի այն բոլոր մտավորականները, ում շնորհիվ հնարավոր է եղել իրականացնել մեծաքանակ տպագրություն: Կատարված է Գիտությունների թագավորական ակադեմիայի, Թագավորի առաջին աշխարհագրագետ Գիյոմ Դրլիլի աստղագիտական դիտումներով (նկ. 5):⁷⁹

Ինչպես երևում է, քարտեզի հիմքում ընկած են եղել տարաբնույթ աղբյուրներ, որոնցից մեկը Ռուսաստանի կայսր Պետրոս առաջինի պատվերով 1719-1725 թվականներին Կասպից ծովի ուսումնասիրության հիման վրա արված քարտեզն էր՝ արշավախմբի նավապետ-պորուչիկ Կառլ ֆոն Վերդենի գլխավորությամբ (նկ. 6):⁸⁰ Քարտեզը Դրլիլին է հասել հենց Պետրոս առաջինի ձեռքով, ով սերտ հարաբերություններ ուներ ֆրանսիական արքունիքի հետ՝ անձամբ ներկայանալով արքունիք և ծանոթանալով Ակադեմիայի աշխատանքին:⁸¹ Սակայն ռուսական քարտեզն ամբողջությամբ վերաբերում է Կասպից ծովին և շատ քիչ տեղեկություններ է պարունակում հարակից երկրների մասին, որոնք առկա են Դրլիլի աշխատանքում: Դրլիլի քարտեզի մեկ այլ աղբյուր էր ոմն Ջուրաբեկի՝ 1722 թվականին տպագրված քարտեզը (նկ. 7): Այս երկուսի համար ընդհանուր էր քաղաքների միջև կապող ճանապարհների գծագրությունը, որը հավանաբար առևտրային ուղիների պարզաբանության համար էր:

Նկ. 6. Կառլ ֆոն Վերդեն, Կասպից ծովի ծովային քարտեզ, 1719-1725 թթ.

Նկ. 7. Գիյոմ Դրլիլ, Պ. Ջուրաբեկի ճանապարհային քարտեզ, 1722 թ.

⁷⁹ Տե՛ս Գիյոմ Դրլիլի Կասպից ծովին հարակից երկրների քարտեզի անվանացույցը (նկ. 5): Թրգմ. ֆրանսերենից՝ Ա. Համբարձումյան:

⁸⁰ Այս մասին տե՛ս, օրինակ, Камиль Насыров, «Чтоб судам проход был свободен без задержания...: Картографическое описание Каспийского моря офицерами флота Петра Великого», *Военно-исторический журнал*, 2018, № 10, էջ 50-55:

⁸¹ Aleksey Postnikov, Nikolay Komedchikov, «Akademiya Nauk (Academy of Sciences; Russia)», ըստ՝ Matthew Edney, Mary Pedley (խմբ.), *History of Cartography: Cartography in the European Enlightenment*, h. 4 (Chicago: The University of Chicago Press, 2019), էջ 20-23:

Ուշագրավ է մասնավորաբար Սուլխան-Սաբա Օրբելյանի (նույն՝ Սոսկան-Սաբաս) մասնակցությունը Դըլիլի քարտեզի պատրաստության գործին, որը Վրաստանը Իրանի և Օսմանյան Թուրքիայի տիրապետությունից ազատագրելու համար հասել էր Ֆրանսիա:⁸² Վրացալեզու հետքեր ենք տեսնում քարտեզում, որտեղ տեղանունների մեծամասնությունը ավարտվում է վրացերենին հատուկ «ի» մասնիկով:⁸³ Այսպիսի մանրամասներով ու տարածքային բաժանումներով քարտեզը մի իմաստով ամփոփում էր Վրաստանի ազատագրական պայքարը, որը, ինչպես երևում է վրաց իշխան Օրբելյանի՝ ֆրանսիական արքունիքի հետ հարաբերությունից, կապվում էր Ֆրանսիայի հետ: Այս քարտեզում երևացող ARMENIE-ն զբաղեցնում է ընդհանրական մի տարածք՝ առանց հստակ սահմանների: Ստացվում է, որ Հայաստանի մի մասը՝ Վրաստանի հյուսիսային մասի հետ միասին ներկայացվում են Պարսկաստանի տիրապետության տակ՝ միաժամանակ առանձնացված մի սահմանի մեջ՝ որպես Վրաստանի տարածք: Այս սահմանազատումը ամենայն հավանականությամբ արվել էր վրաց գործչի կողմից, ինչը, եթե հետևենք Գրիգորյանի նկարագրությանը, պետք է որ նույնպես առանձնացված լիներ Շահամիրյանի քարտեզի գունավոր տարբերակում: Դըլիլի քարտեզի մանրամասներից կարելի է ենթադրել, որ այն հասցեագրված էր Ֆրանսիայի թագավորին՝ դառնալով

Նկ. 8. Հերման Սուլ, Թուրքիան՝ Ասիայում կամ Փոքր Ասիա, 1736 թ.

Պարսկաստանի և Թուրքիայի տիրապետությունը գնահատող քաղաքական և առևտրային գործիչ 1720-ական թվականներին վրացիների ազատագրական պայքարի համատեքստում: Այն, որ Վրաստանի հարավում ընկած հատվածը չէր ընթերցվում որպես հայկական տարածք, երևում է նաև 1736 թվականին Լոնդոնում հրատարակված Հերման Սուլի «Թուրքիան Ասիայում կամ Փոքր Ասիա՝ ըստ արդի պատմության» քարտեզում (Նկ. 8): Այստեղ առհասարակ գոյություն չունի Վրաստանը Հայաստանի արևելյան մասից առանձնացնող սահմանաբաժան:

Այսպես, Դըլիլի քարտեզը, ինչպես փորձեցինք ցույց տալ, կարող էր լինել Շահամիրյանի համար որպես իր ժամանակներում Հայաստանի տարածքը լավագույնս ներկայացնող քարտեզ: Շահամիրյանի կողմից սույն քարտեզն օգտագործելու մասին չկան որևէ փաստական տվյալներ: Կարելի է, թերևս, ենթադրել, որ նրան հասանելի է եղել քարտեզի որևէ պատճեն, քանի որ Դըլիլի քարտեզները բազմիցս պատճենվել են այլ քարտեզագետների կողմից:⁸⁴ Մյուս կողմից այդ քարտեզը Շահամիրյանին կարող էր

⁸² Timothy Paul Grove, *Christ Came Forth from India: Georgian Astrological Texts of the 17th, 18th and 19th Centuries* (Brill, Schöningh, 2020), էջ 163:

⁸³ Քարտեզում հայտնաբերում ենք նաև ռուսերեն տառերով ֆրանսերեն գրություն՝ R. De Caket՝ Սակետ գետ (թրգմ.՝ Ա. Համբարձումյան):

⁸⁴ Այս առումով հայտնի է Դըլիլի և Ժան Բատիստ Նոլենի միջև բանավեճը, ում Դըլիլը մեղադրում էր իր քարտեզները կրկնօրինակելու համար: Այս մասին տես Numa Broc, «Une affaire de plagiat cartographique sous Louis XIV: le procès Delisle-Nolin», *Revue d'histoire des sciences et de leurs applications*, 1970, քիվ 2, էջ 141-153:

հասած լինել Վրաստանի հետ հաստատված կապերի շնորհիվ:⁸⁵ Դըլիլի քարտեզով, փաստորեն, չէին տարբերվում վրացական ու հայկական տարածքները. այս սահմանային անորոշության մեջ հայերի երկրի մի մասը երևում էր որպես պատմական, իսկ գործնականում՝ վրացական տարածք:

Շահամիրյանի՝ Հայաստանի քարտեզ պատրաստելու կարևորության գիտակցումը ըստ էության խմբակի քաղաքական օրակարգային պահանջ էր. փորձ հստակեցնելու այն Հայաստանը, որը պետք էր ազատագրել. Հայաստան, որի մանրամասն նկարագիրը տալիս էր *Հորդորակը*: Քարտեզն ամրագրում էր Հայաստան աշխարհը, այն տեղը, որը հայինն էր: Սակայն ո՞րն էր այդ տեղը: Հայաստանի գծագրությունը գործնականում տալու անկարողությունը ստիպում էր քարտեզի հիմքում դնել «ուրիշի տեսածը» և «ուրիշի ավանդույթը»՝ վերջիններս հենարան դարձնելով ազատագրման բաղձանքի համար: *Աշխարհացոյց Հայաստանեայցը* ըստ էության ցույց էր տալիս մի երկիր, որը գոյություն չունեի աշխարհի իրական քարտեզի վրա. այն մի քարտեզ էր, որ ամփոփում էր Վրաստանի, Թուրքիայի ու Պարսկաստանի մեջ ծուլված հայրենիքի պատկերը: Հայաստանի տեղն, ուրեմն, քարտեզի վրա դառնում էր սեփական երկրի պատմությունը: Փաստական սահմաններով գոյություն չունեցող և անպատկերելի Հայաստանի ազատագրության բաղձանքի պատկեր է *Աշխարհացոյց Հայաստանեայցը*, որը Ցարական Ռուսաստանում ստանում էր շոշափելի, իրական քաղաքական նշանակություն:

Գլուխ 2. Պատկերագրության հետքերով

Քարտեզը՝ ազգի մշակութային ինքնության պատկեր

Հնդկահայ գործիչների և Մխիթարյան հայրերի միջև գործնական հարաբերությունների հաստատումը առանցքային էր հնդկահայ համայնքի մշակութային կյանքի համար: Եկեղեցու, դպրոցի, տպարանի հիմնումով՝ Մադրասի խմբակը կարծես ստանձնել էր մշակույթի, արհեստների ու արվեստների հովանավորչական մի դեր, որում ոչ պակաս նշանակալի էր Մխիթարյանների մշակութային առաքելությունը:

1770ին երբ Հ. Սուլբիաս Աղամալեան կը հասնի Մատրաս, կը տեսնէ ազգայիններու ծարաւը՝ որ ունին գիրքի հանդէպ. իր զանազան մամակներուն մէջ, ուղղուած Մելքոնեան Աբբահօր, կը կատարէ բազմաթիւ գիրքերու ապսպրանք, յատկապէս պատմական ու աշխարհագրական, որոնց մէջ միշտ կը յիշէ Համատարած աշխարհացոյցը: Տարիներ ետք, այն է 1778ին, երբ Հ. Պետրոս Հազարմալեան կ'անցնի նոյն քաղաքէն, իր կարգին կը կատարէ նոր ապրսպրանքներ, կը յիշէ «եւ մեծ աշխարհացոյց մի եւս, չորի չկըպուցած, աստէն խնդրօղն որպէս կամի շինէ»:⁸⁶

Ինչպէս երևում է, գրքերի հետ միասին Մադրաս էր հասել նաև Ամստերդամում հրատարակված *Համատարած աշխարհացոյց* քարտեզի՝ Մխիթարյանների վերահրատարակած տարբերակը: Քարտեզի պղնձե տառերի ձեռքբերումը ճեմճեմյանը բնորոշում է որպես Մելքոնյան աբբահոր կողմից «ազգային արժեքի փրկություն» (էջ 6-10):

⁸⁵ Այս կայն ու «մտերմությունը» վրաց արքունիքի հետ պատմականորեն էր հիմնավորվում: *Հորդորակը* վրաց թագավոր Հերակլ երկրորդին ըմբռնում էր որպես Բագրատունիների տոհմի շառավիղ, որը «իր ազգից մեր հայ ազգը չի տարբերում ու զանազանում»: Տե՛ս *Հորդորակ*, էջ 95:

⁸⁶ Ճեմճեմեան, *Քարտիսագրութեան դպրոց մը Ս. Ղազարու մէջ*, էջ 11: Տեքստից հետագա մեջբերումները՝ տողամիջում:

Քարտեզն ամրացվել էր վանքի հյուրասենյակի մուտքի պատին, իսկ 1754 թվականին արդեն նորոգված պղնձե տառերով վերահրատարակվել՝ աշխարհի տարբեր հայ համայնքներում տարածելու նպատակով (էջ 6-10): Կաթոլիկ հայրերի՝ «ազգային արժեքների» տարածումը, որ միտված էր բավարարելու հայրենակիցների՝ դրանց հանդեպ ունեցած ծարավը, սակայն, դուրս չէր գալիս միաբանության՝ հայ ազգի մշակույթը վերակենդանացնելու օրակարգից:

Մխիթարյանների մշակութային գործունեությունը հող էր հարթում հնդկահայ համայնքի համար: Շահամիր Շահամիրյանը քարտեզ պատրաստելու խնդրանքով է դիմում Մխիթարյան հայրերին, սակայն որքանով էր հաջողված այս համագործակցությունը: Վ. Գրիգորյանը, հենվելով Մխիթարյանների տպարանի՝ 1960 թվականի գրացուցակի վրա, եզրահանգում է, թե քարտեզը հրատարակվել էր նրանց մոտ, և թե «Մխիթարյանները պատվով են կատարել Շ. Շահամիրյանի պատվերը»:⁸⁷ Սակայն նույն Միաբանության աղբյուրագետ Սահակ Ծեմճենյանը հերքում է սույն հանգամանքը. «Վեներտիկ տպագրուած, սակայն Մխիթարեան հրատարակութիւն չէ այս քարտէսը, որ շքեղ է ու մեծողի, եւ կրնայ պարծանքը համարուիլ ժԸ. դարու բոլոր հայկական քարտէսներուն»:⁸⁸ Միաբանության պահոցներում չգտնելով որևէ փաստ, ինչը կվկայեր քարտեզի տպագրության կազմակերպումը անմիջականորեն Մխիթարյանների միջոցով, նա այնուամենայնիվ չի ժխտում, թե Մխիթարյանները այս կամ այն կերպ առնչություն չեն ունեցել քարտեզի պատրաստմանը: Սակայն թե գործնականում ինչպիսին է եղել այդ առնչությունը, Ծեմճենյանը թողնում է ենթադրությունների մակարդակում. «գուցե պատրաստած ըլլային մախագիծ օրինակը եւ կամ Պր. Առաքելի տուած ըլլան Հայաստանի տեղանունները եւ կամ ուրիշ զանազան ծանոթութիւններ, թէւ այս մասին չունինքն դիւանական որեւէ արձագանգ»:⁸⁹

Մխիթարյան միաբանության հայրերի հետ Շահամիրյանի ցանկալի համագործակցությունը, փաստորեն, միջնորդավորված բնույթ էր կրում: Սակայն այս կապը որքան ցանկալի, նույնքան խորթ էր Շահամիրյանի համար: Ծեմճենյանի աղբյուրագիտական փնտրտուքների համաձայն՝ Վեներտիկում բնակվող Առաքել անունով մի անձնավորությամբ⁹⁰ է դիմում Շահամիրյանը քարտեզի գործը գլուխ բերելու համար: Մխիթարյաններից հեռանալու պատճառը, թերևս, այն երկուստեք խոր կրոնական տարածայնությունն էր, որ ավելի ու ավելի էր ընդգծվում Շահամիրյանի և Միաբանության հայրերի միջև: Այս բարդ հարաբերությունն են պարզում Մխիթարյան հայրերի՝ Հայր Սուքիաս Աղամալյանի, Հայր Պետրոս Հազարմալյանի, Հայր Մանուէլի նամակները՝ ուղղված Մելքոնյան աբբահորը:⁹¹ Չնայած մադրասցիների գործին օգնելու կամեցողությամբ՝ հայրերն իրենց նամակներում առանձնակիորեն շեշտում են Շահամիրյանի՝ իրենց հանդեպ մերժողական, նույնիսկ «չարական» վերաբերմունքը.

Յազգեն Հայոց իբրեւ 40 տուն գտանին աստ, յորոց երեւելին մեծութեամբ եւ անուամբ պարսկաբարոյ Պրն. Շամիրն է, ծանօթ պէկունին, մեծ թշնամին ուղղափառութեան, եւ եւս առավել մեզ, զի վնասակարս համարի զմեզ Հայոց

⁸⁷ Գրիգորյան, «Շահամիր Շահամիրյանի «Աշխարհացոյց Հայաստանեայց»-ը», էջ 355:

⁸⁸ Ծեմճենյան, *Քարտիսագրութեան դպրոց մը Ս. Ղազարու մէջ*, էջ 19:

⁸⁹ Ծեմճենյան, *Քարտիսագրութեան դպրոց մը Ս. Ղազարու մէջ*, էջ 22:

⁹⁰ Ըստ Սեպուհ Ասլանյանի՝ Առաքել Աբելյան, ում մասին տեղեկություններ հայտնի չեն: Sté Sébouch Aslanian, «Of Letter Cutting and Fonts: Print Culture and the Circulation of Technology Across the Indian Ocean», *Կալիֆորնիայի համալսարանի պատմության ֆակուլտետի կայքէջ*, 2019, այց՝ 19 սեպտեմբերի 2024 <https://shorturl.at/FLxzo>:

⁹¹ Շահամիրյանի և Մխիթարյան հայրերի միջև նամակագրական կապը սկսվել է դեռևս 1770 թվականից: Այս մասին տես Ծեմճենյան, *Քարտիսագրութեան դպրոց մը Ս. Ղազարու մէջ*, էջ 11, 19-22: Հիշատակված նամակները մեզ հասանելի չեն եղել, ուստի օգտվել ենք Ծեմճենյանի մեջբերումներից, որոնք, սակայն, լիարժեքորեն չեն բացահայտում նամակների ողջ բովանդակությունը:

ազգին, եւ թշնամիք կաթողիկոսին եւ Էջմիածնայ, իբր զի պարտ ու պատշաճ պատիւ ոչ ընծայեմք նոցա... վասն որոյ յոյժ զգուշանայ ի մենջ եւ ջանայ ի ձեռն արքանեկաց իւրոց դաւաճանս եւ ատելիս երեւեցուցանել զմեզ, եւ միշտ հնարի խափանել զճանապարհ ընդ որ կարելի է մեզ մուտ առնել:⁹²

Շահամիրյանը այս լույսի ներքո երևում է որպես թե՛ ուղղափառ, թե՛ կաթոլիկ եկեղեցիների թշնամի, ով ունի ուժ՝ խափանելու Միաբանության՝ հայաշատ վայրեր թափանցող գործունեությունը: Ի՞նչ նպատակ էին հետապնդում կաթոլիկ հայրերի այցելությունները հեռավոր Հնդկաստանի հայ համայնքներ: Սույն կտորից կարելի է ենթադրել, որ եվրոպացի կաթոլիկ «միսսիոներների»՝ «բարբարոսներին լուսավորելու» կերպարանք առած հայրերի ճանապարհին էին կանգնում Շահամիրյանն ու իր «արքանյակները»՝ մադրասցիները՝ որպես հայ առաքելական եկեղեցու անշեղ հետևորդներ:

Մխիթարյանների քահանայությունը անվավեր և հայ ազգին ու Էջմիածնի կթողիկոսին թշնամի հայտարող Շահամիրյանի՝ նրանց աջակցությամբ հրատարակություններ պատրաստելու փորձերը,⁹³ թվում է թե, «անհատույց» պահանջներ էին, որոնք, ըստ էության, չպսակվեցին հաջողությամբ:⁹⁴ Սակայն հենց այս գաղափարական հակադրության մեջ ավելի է ընդգծվում տպագրական գործի կարևորության՝ Շահամիրյանի ըմբռնումը: Եթե վենետիկյան հայրերի «գրականութեան ու գեղարուեստի հանդէպ զարթումը» և քարտեզների հանդէպ առանձնահատուկ հետաքրքրությունը չէին անցնում մշակութային գործունեության սահմանը, ապա Մադրասի խմբակի համար հրատարակչական գործի նախաձեռնությունը սերտաճած էր խմբակի քաղաքական օրակարգին: Պետականության բացակայության պայմաններում մշակութային ավանդույթ ունեցող և ստեղծող ազգի պատկերացումը հնդկահայ գործիչները դնում էին իրենց ազատագրության ծրագրի և պետություն ունենալու գաղափարի հիմքերում. մշակույթ, որն անպատկերացելի էր առանց հայերի ավանդական կրոնական ավանդույթի: Դրա արտահայտում էր *Աշխարհացոյց Հայաստանեայցը*, որը տեսողական պատկերի միջոցով կառուցում էր հայերի՝ որպես մշակույթ ունեցող ազգի ինքնությունը:

⁹² Տե՛ս մեջբերումը՝ «Հ. Մամուլէ՝ Մատրասէն, 6 Փետր. 1771ին, առ Մելքոնեան Աբբայ, Վենետիկ»՝ նամակից, ըստ՝ ճեմճեմեան, *Քարտիսագրութեան դպրոց մը Ս. Ղազարու մէջ*, էջ 21:

⁹³ Այս առիթով *Հորդորակի* հեղինակն ինքն է շեշտում գրքի տպագրության բարդությունները և այդ բարդությունների հաղթահարման ճանապարհին ի հայտ եկած ինչպես տպագրական, այնպես էլ լեզվական խնդիրները: *Հորդորակի* հիշատակարանում հեղինակը հայտնում է, որ փորձ է իրականացվել Մադրասում հայերեն տպագիր տառեր ստեղծելու, սակայն, ինչպես ճեմճեմյանի հոդվածն է հավաստում, դրանք բարեհաջող էլք չեն ունեցել (տե՛ս *Հորդորակ*, էջ 171-173; ճեմճեմեան, *Քարտիսագրութեան դպրոց մը Ս. Ղազարու մէջ*, էջ 19): Հայ գրականագետ, արվեստաբան Գարեգին Լևոնյանի դիտարկմամբ՝ Մադրասի տպարանում լույս տեսած Շահամիրյանների գրքերն անարվեստ են և աղքատիկ, քանի որ «տնայնագործական» ձևով են պատրաստված, իսկ տառերը շարել են սիամցի բանվորներ (տե՛ս Գարեգին Լևոնյան, *Հայ գիրքը և տպագրության արվեստը* (Երևան: Հայպետհրատ, 1958), էջ 158-159): Ըստ Սեպուհ Ասլանյանի կատարած համեմատության՝ *Հորդորակի* տառատեսակը համընկնում է 1683 թվականին Վենետիկում հրատարակված *Թուղթ սիրոյ եւ միաբանութեան* գրքի՝ Միքելանջելո Բարտոլոյի ստեղծած հայերեն տպատառերի հետ: Դրանք, ըստ Ասլանյանի, կամ որպես օրինակ են ծառայել նոր տառեր փորագրելու համար, կամ որևէ ճանապարհով հասել են Մադրաս (տե՛ս Aslanian, «Of Letter Cutting and Fonts: Print Culture and the Circulation of Technology Across the Indian Ocean» <https://shorturl.at/FLxzo>):

⁹⁴ Շահամիր Շահամիրյանը հավանաբար սերտ կապեր է ունեցել Վենետիկի Միքարյաններից 1773 թվականին առանձնացած և Տրիեստում Աստվածատուր Բաբիկյանի շուրջը հավաքված միաբանության հետ: Սակայն, թե ինչպիսին է եղել այդ համագործակցությունը, մեզ մնում է անհայտ: Այս կապն է վկայակոչում 1784-ին Տրիեստում լույս տեսած *Առակք եզորոսի փռիզիացւոյ և Տնօրէնութի մարդկային կենաց, որ եւ կոչի նոր առակք սողոմոնեան* (համեալ ՚ի հնդիկ ձեռագրէ վաղեմի ուրումն Պրամանի) գրքերի տիտղոսաթերթի հիշատակությունը, թե Մարգարա Շահիրիմանյանցը թարգմանություններն ի կատար է ածել՝ «առ ՚ի պատիվ մտերին բարեկամի իւրոյ Աղայ Շամիրի Շամիրեանց»:

Քարտեզի խորհրդանշանային պատկերազրությունը

Աշխարհացոյց Հայաստանեայցը ըստ երևութին նախևառաջ նախատեսված էր հայ ազգին իր կորսված հայրենիքի պատմությունն ու ներկայի իրականությունը պատկերավոր ներկայացնելու համար: Քարտեզն ընդգրկում է թե՛ ցամաքային, թե՛ ծովային տարածքներ՝ տարբեր ազգությունների և երկրների սահմանակցությամբ: Եթե եվրոպական քարտեզագրության դպրոցն արդեն իսկ 17-րդ դարից սկսած քարտեզներից դուրս էր մղում առանձին վայրերը պատկերազրության միջոցով արտահայտելու եղանակը և փոխարինում երկրաչափական նշանային համակարգով, ապա այս քարտեզում տեղ է գտնում նախընթաց ավանդույթը:⁹⁵

Գլխավորապես Մեծ Հայքի տարածքում կենտրոնացած պատմական վայրերը ներկայանում են պատկերների տեսքով (նկ. 9)՝ Արարատը՝ Նոյի տապանով, Էջմիածինը՝ եկեղեցու կառույցով, Նախիջևանը՝ պարսպապատ աստղաձև խորհրդանշանով, Անի՝ պարսպապատ ամրոց-քաղաքի տեսքով, Երևանը՝ արև հիշեցնող խորհրդանշանով, առանձնանում են մի քանի վանքեր՝ Սբ. Կարապետի վանքը՝ Քարկե լեռան վրա, որի համեմատությամբ ավելի փոքր են Բալու, Բերկրի, Վարազայ և այլ լեռները:⁹⁶

Քարտեզագրության մեջ Արարատ լեռան պատկերազրությունն ունի վաղեմի պատմություն և համատարած հանդիպում է եվրոպական քարտեզներում՝ սկսած դեռ վաղ միջնադարից: Հայկական քարտեզներից Արարատին հանդիպում ենք եզակի՝ 1691 թվականի Քեոնուրճյանի ձեռագիր քարտեզում (նկ. 10), և այնուհետև 1751 թվականի Մխիթարյանների և 1778 թվականի Շահամիրյանի քարտեզներում: Վերջինով և ամփոփվում է մեզ հայտնի հայկական քարտեզներում լեռան պատկերազրությունն առհասարակ:

Նկ. 9. Աշխարհացոյց Հայաստանեայց, հատված, 1778 թ.

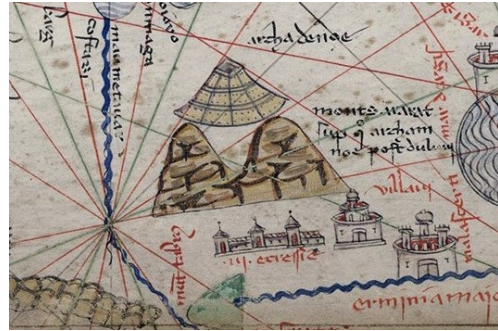
Նկ. 10. Երեմիա Չելեբի Քեոնուրճյան, Հայկական եկեղեցիների քարտեզ, հատված, 1691 թ.

⁹⁵ Եվրոպական քարտեզագրության մեջ պատկերազրության սկզբունքների և դրանց փոփոխությունների մասին տե՛ս, օրինակ, Chet Van Duzer, *Frames that Speak: Cartouches on Early Modern Maps* (Leiden, Boston: Brill, 2023), էջ 26-49; Jean-Marc Besse, Nicolas Verdier, «Iconography, Ornamentation, and Cartography», ըստ՝ Matthew Edney, Mary Pedley (խմբ.), *History of Cartography: Cartography in the European Enlightenment*, հ. 4 (Chicago: The University of Chicago Press, 2019), էջ 651-658:

⁹⁶ Ցավոք չի հաջողվել պարզել սույն խորհրդանշանների որևէ աղբյուր:

Նկ. 11. T-O միջնադարյան կրոնական քարտեզ, 1250 թ.

Նկ. 12. Աբրահամ Կրեք, Կատալան ատլաս, 1375-1380 թթ.

Նկ. 13. Ալեն Մանսոն Մալեն, Աշխարհի նկարագրությունը. հին և նոր Ասիան գրքից, 1683 թ.

Հայաստանի տարածքում գտնվող Արարատ լեռը՝ Նոյան տապանով, ինչպես ցույց են տալիս միջնադարյան T-O տեսակի ձեռագիր կրոնական քարտեզները, որոնք կոչվում էին նաև «Սաղմոսարանի քարտեզներ»⁹⁷, հաճախ պատկերվում էին Դրախտի դռների առջև՝ հին կտակարանից եկող պատումը դնելով քարտեզների առանցքում (նկ. 11): Լեռան պատկերագրությունը, որը կրոնական, ինչպես նաև պորտուլան կամ կատալան ծովային միջնադարյան քարտեզներում (նկ. 12)⁹⁸ ի հայտ է գալիս պարզ և գծային ֆորմաներով, սկսում է փոխվել լեռն այցելած և հաղթահարած ճանապարհորդների տեղեկությունների կամ պատկերների հիման վրա՝ դառնալով ծավալային և ռեալիստական (նկ. 13):⁹⁹ Փոխվում է նաև տապանի պատկերման եղանակը. եթե վաղ շրջանում տապանը հենվում էր Մասիսի ու Սիսի վրա, ապա հետագայում՝ միայն Մասիսի՝ երբեմն էլ փոքր և մեծ միաձույլ գագաթներին ներկայանալով: Լեռան պատկերագրության առավելապես նորացված տարբերակներ ենք տեսնում 1751 և 1778

թվականների քարտեզներում: Առաջինի դեպքում լեռը տրված է գծային ֆորմաներով, նույն կերպ է առանձնանում լույսի և ստվերի համադրումը, լեռան միջնամասում ստվերով առանձնանում են երկու առանձին հավասար գագաթներ, մինչդեռ Շահամիրյանի քարտեզում լեռան պատկերն առավել թանձր ծավալային է, ստվերը տարածվում է լեռան

⁹⁷ T-O տեսակի կրոնական քարտեզները երկրագունդը պատկերում էին որպես հարթ և շրջանաձև մի սկավառակ (O)՝ ծովերով և գետերով բաժանված երեք մասի, որը քարտեզին տալիս էր T տառի տեսք՝ աշխարհը բաժանելով եվրոպայի, Աֆրիկայի և Ասիայի միջև: Վերջինս ամենամեծ տարածքն էր զբաղեցնում, և այնտեղ էր գտնվում Դրախտը: Այս մասին տես Գալչյան, Հայաստանը օտարների քարտեզներում. քարտեզագրական ժառանգություն (Երևան: Զանգակ, 2018), էջ 17:

⁹⁸ Պորտուլան քարտեզները գծագրում էին ծովագնացները՝ մանրամասն նկարագրելով ծովերը և դրանց մոտ գտնվող տարածքները, և հատկանշական է, որ Արարատի պատկերը երբեմն հայտնվում է պորտուլան քարտեզներում: Կատալանները նույնպես ծովային քարտեզներ էին, որոնք սակայն ներկայացնում էին նաև ցամաքային ավելի խորքային տարածքներ: Տես Գալչյան, Հայաստանը օտարների քարտեզներում. քարտեզագրական ժառանգություն, էջ 19-20:

⁹⁹ Ֆրանսիացի քարտեզագիր և ճարտարագետ Ալեն Մանսոն Մալեն, օրինակ, տալիս է Արարատի պատկերը՝ հղանդացի մի ճանապարհորդի հաղորդած մանրամասների հիման վրա. չնայած լեռան դետալային և ռեալիստական պատկերագրությանը՝ այն ամբողջապես չի համապատասխանում դրա իրական տեսքին (նկ. 13): Տես Allain Manesson Mallet, *Déscription de l'Univers*, h. 2 (Paris: Denys Thierry, 1683), էջ 214-215:

ստորոտին, և տեսնում ենք մի ամբողջական լեռ՝ առանց բաժանումների: Աշխարհացոյց Հայաստանեայցում հայերի կրոնական ավանդույթը հավաստող և Հին կտակարանով հիմնավորված խորհրդանշանները՝ Արարատ լեռը՝ իր տապանով, Էջմիածինը, Սբ. Կարապետի և այլ վանքերի պատկերները՝ կատարին առկա խաչով, որոնց տարբերակներ ենք տեսնում նաև 1691 թվականի հայկական ձեռագիր քարտեզում, ուղղակիորեն շարունակում են միջնադարյան կամ կրոնական քարտեզների պատկերագրական սկզբունքը՝ նորացված եվրոպացի ճանապարհորդների արձանագրած տվյալների կամ պատկերների հիման վրա:

Նոր կտակարանական պատումն էր, որ առանցքային էր թե՛ *Հորդորակի*, և թե՛ *Որոգայթ փառացի* առաջադրած քաղաքական տեսության մշակման համար: Օրենքով որոգայթված խորհրդարանական միապետության (*Հորդորակ*) և վերջինիս չբացառող, սակայն արմատապես մերժող *Որոգայթի* պետության հանրապետական մոդելը կառուցվում էր մի առումով իր եկեղեցուն հավատարիմ քրիստոնյա հայ ժողովրդի բացառիկության վրա:¹⁰⁰ Հայ ազգի ընտրյալ լինելը *Որոգայթը* հիմնավորում էր նախևառաջ աստվածաշնչյան այն պատմումով, որ «արդար նախահայր Նոյի տապանը» աստվածային կամքով իջավ Արարատի վրա, և «Տերն Արարատյան երկիրը բարձրաբերձ Մասիս լեռով թագավոր կարգեց համայն երկրների և համայն լեռների վրա»:¹⁰¹ «արդար Նոյը» կանգ առավ Աստծուն «հաճելի երկրում», և «այստեղից առաջ եկավ աշխարհի երկրորդ ծնունդը»:¹⁰² Թե՛ այս, թե՛ հետագա իրադարձություններով սրբացված «Մայր Հայաստանի» վայրերն են ամփոփված *Աշխարհացոյց Հայաստանեայցում*. «քաղաքների ու գավառների մայր» (էջ 56) Նախիջևանը, որը կառուցեց Նոյը, Էջմիածինը՝ Գրիգոր լուսավորչի կառուցած «դրախտավայր տաճարը», Վարազ լեռը՝ «որտեղ երևաց սուրբ խաչը», «Սուրբ Կարապետի պատվական մասունքը» պահող համանուն վանքը, «հայոց թագավորների գերեզմանները և արքունի գանձերը պահող Դարանաղյաց գավառում գտնվող ավերակ» Անին, «Վասպուրական աշխարհի իշխանանիստ և մեծ մայրաքաղաք» Երևանը (էջ 110-117): Այսպես՝ Շահամիրյանի պատվիրած Հայաստան աշխարհի պատկերը մի իմաստով առասպելաստեղծ պատումով հիմնավորված և «մի ժամանակ Աստծու հաճությամբ վայելող» հայ ազգի կրոնական դավանանքի պատկեր է:¹⁰³

Նկ. 14. Ջոան Բլաու, 32 քամիների անվանումները ներկայացնող ցուցակ, 1662 թ.

¹⁰⁰ Ազատյանի մեկնաբանությամբ՝ *Որոգայթի* համար հայերի՝ աստվածաշնչյան պատմումով հիմնավորված բացառիկությունն է հիմք տալիս, որ ազգը հանրապետություն ունենա: Աստված չլինելու և հավասարապես մեղավոր լինելու ըմբռնումը ենթադրում է հավասարների օրենք, պետական կարգ և հանրապետություն: Ըստ՝ Ազատյան, «Պետություն և հանրապետություն. *Որոգայթ Փառաց*», բանախոսություն I:

¹⁰¹ *Որոգայթ փառաց*, էջ 9:

¹⁰² *Հորդորակ*, էջ 56: Տեքստից հետագա մեջբերումները՝ տողամիջում:

¹⁰³ *Որոգայթ փառացի* հեղինակը, պաշտպանելով նախահայրերին ու արքաներին, միաժամանակ քննադատում է նրանց՝ ինքնակամ վարքի համար, որի պատճառով հայերն արժանացել են Աստծու զայրույթին ու զրկվել ինքնուրույնությունից՝ ուրիշի լծի տակ դառնալով «անբան ու անասուն»: Ազատյանի մեկնաբանությամբ՝ աղանակն մեղքը ժառանգած հայ ազգի սերունդները, որ չունեն այլևս ազնվական արյուն, զրկվել են սեփականությունից: Ջրկանքը հասարակացրել է հայ ազգին՝ բառի բուն իմաստով դարձնելով հասարակություն՝ հասարակների ընդհանրություն: Ըստ՝ Ազատյան, «Պետություն և հանրապետություն. *Որոգայթ Փառաց*», բանախոսություն I:

խորհրդանշական այս պատկերների կողքին առավելապես դեկորատիվ բնույթ են կրում պատկերված նավերն ու կողմնացույցը: Մեծապես ծովային քարտեզներին հատկանշական այս դետալները առհասարակ դուրս էին մղվում եվրոպական քարտեզներից ծովափերի ճշգրիտ ուսումնասիրությունների արդյունքում՝ իրենց տեղը զիջելով ճշգրիտ դիտարկումներին ու մանրամասներին:¹⁰⁴ Եվրոպական քարտեզներում նավերն ընդգծում էին տվյալ ազգի տիրապետությունը ծովային տարածքների վրա՝ պատկերելով կոնկրետ երկրին, քաղաքին կամ անձին պատկանող նավերի տեսակներ: Մինչդեռ սույն քարտեզի ընդհանրական պատկերը չի կոնկրետացնում դրա որևէ նշանակություն կամ պատկանելիություն:¹⁰⁵ Դեկորատիվ իմաստ ունեւ քարտեզի կողմնացույցը, որի՝ քամիների ուղղությունը մատնանշելու գործնական նշանակությունը նախատեսված էր ծովագնացների այն քարտեզների համար, որոնք չունեին աշխարհագրական երկայնությունն ու լայնությունը ցուցադրող աստիճանացանց:¹⁰⁶ Սակայն այստեղ թե՛ վերջինիս առկայությունը, թե՛ կողմնացույցի՝ հայատառ հունարեն անվանումներով 32 քամիների ուղղությունների գծագրությունը, որոնք այլևս չունեին գործնական նշանակություն, ավելի են ընդգծում կողմնացույցի՝ որպես զարդանախշի նշանակությունը (նկ. 14):¹⁰⁷ Կողմնացույցի հյուսիսը ցուցադրող շուշանը, որի պատկերագրությունը սկսում է 15-րդ դարի վերջերից, կաթոլիկ կրոնական ավանդույթի մեջ հանդես էր գալիս որպես Սուրբ Կույս Մարիամի և սուրբ երրորդության խորհրդանիշ. զարդանախշը, որն իր կրոնական բովանդակությամբ հայերի ավանդական կրոնական գաղափարաբանությունից տարբեր ավանդույթի մաս էր, հավանաբար եվրոպական օրինակներից մեխանիկական պատճենի արդյունք էր:¹⁰⁸

¹⁰⁴ Եթե մինչև 17-րդ դարի վերջը Կասպից ծովը պատկերվում էր զուգահեռ Միջերկրական ծովին, ապա ըստ երևույթին ռուսաց կայսր Պետրոս առաջինի ժամանակներից՝ Կասպից ծովի ուսումնասիրությունից հետո՝ արդեն 18-րդ դարի սկզբին ծովի գծագրությունը սկսում է համապատասխանել իր իրական դիրքին: Սրա օրինակ է 1723 թվականի Դրլիի վերոհիշյալ քարտեզը:

¹⁰⁵ Հայերի՝ առևտրական նպատակներով վարձակալած նավերից հայտնի է Quedah (Քեդահյան) վաճառական նավը, որը բրիտանական գալերա էր: Նավը 1698 թվականին գրավում է շոտլանդացի Ուիլիամ Քիդը Մալաբարի տարածքում: Այս մասին տե՛ս Karen Balayan, «The Armenian Flag In The Indian Ocean In The 17th-18th Centuries», *Հիմնարար հայագիտություն*, 2016, թիվ 1, էջ 133-139:

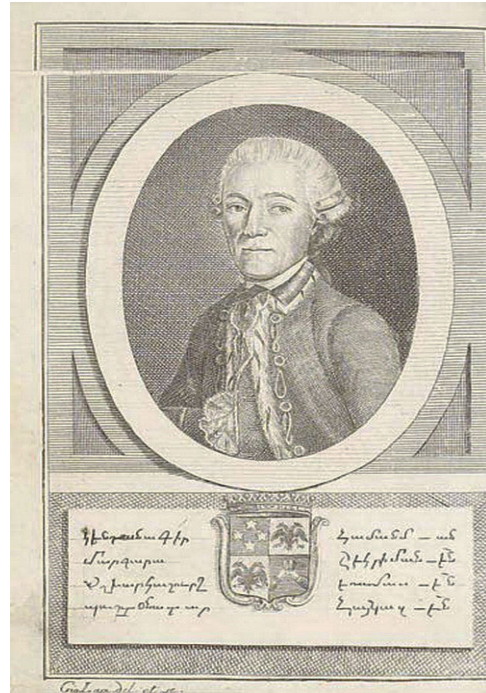
¹⁰⁶ Josip Faričić, Ivka Kljajić, Lena Mirošević, Dubravka Mlinarić, «Symbolism of Compass Roses on Early Modern Nautical Charts of the Adriatic Sea», *KN-Journal of Cartography and Geographic Information*, 2023, թիվ 73, էջ 25:

¹⁰⁷ Քամիների 32 ուղղություններն առաջին անգամ քարտեզում տվել է Պետրոս Ռոգելլին 1449 թվականին: Այս շրջանից մինչև 18-րդ դարի երկրորդ կեսը կողմնացույցի ձևավորումների մեր համեմատական ուսումնասիրությունը չի տվել որևէ հիմնավոր արդյունք: Այս սխեմայով առաջին կողմնացույցը 1662 թվականի Ջոան Բլաուի կողմնացույցն է (նկ. 14), սակայն որի քամիների հունարեն անվանումները ոչ ամբողջությամբ են համընկնում 1778 թվականի քարտեզի անվանումներին:

¹⁰⁸ Այս խորհրդանիշը հաճախ հանդիպում է ֆրանսիական Վալուաների, Բուրբոնների և Անժուների ընտանիքների զինանշանների վրա: Հատկանշական է, որ այն գտնում ենք նաև պատմաբան, հրապարակախոս Հայկ Դեմոյանի *Հայկական ազգային խորհրդանշաններ, զինանշաններ, դրոշներ, պարզևներ* գրքում ներկայացված Շահամիրյանների զինանշանի վրա (նկ. 15), որն, ըստ նրա, նաև դը Կոնտինների զինանշանն էր: Տե՛ս Հայկ Դեմոյան, *Հայկական ազգային խորհրդանշաններ, զինանշաններ, դրոշներ, պարզևներ* (Երևան: Դեդ. հրատ., 2012), էջ 183: Սույն զինանշանին, սակայն որոշ դետալային տարբերություններով, հանդիպում ենք նաև 1784-ին Տրիեստում լույս տեսած *Առակք եզրոսի փոխգիացույ* և *Տնօրենքի մարդկային կենաց, որ եւ կոչի նոր առակք սողոմոնեան* գրքերում, որտեղ այն ներկայանում է որպես թարգմանիչ Սարգսրա Շահիրմանյանցի զինանշան (նկ. 16): Այս կապերը բացահայտված չեն և կարոտ են առանձին ուսումնասիրության:

Նկ. 15. Շահանյանների զինանշանը, 18-րդ դար

Նկ. 16. Մարգարա Շահրիմանյանցի զինանշանը, 18-րդ դար

Քարտեզն, ուրեմն, տալիս էր հայերի կրոնական ավանդույթի պատկերը՝ խորհրդանշական պատկերագրությամբ, որն իր հիմքերով կապվում էր միջնադարյան և վաղարդի եվրոպական քարտեզագրական և պատկերագրական ավանդույթի հետ։ Վերջինից վերցված դեկորատիվ մանրամասները, բխելով քարտեզին գեղեցիկ տեսք հաղորդելու ցանկությունից, իրենց հետ բերում էին հայ առաքելական եկեղեցուն ըստ էության խորթ՝ կաթոլիկ եկեղեցու ավանդույթի մեջ հիմնավորված կրոնական ներիմաստներ։ Այսպիսով՝ հայերի կրոնականության տեսողական արտահայտությունը ներկայանում էր տարաբնույթ ավանդույթների խառնուրդի տեսքով, ինչը գտնում ենք մասնաքարտեզի անվանացույցի պատկերների դետալներում։

Քարտեզի պատկերագրությունը՝ Հայաստանի զինանշանի ակունքներում

Հորդորակի հեղինակը, տալով հայ անուսում ազգի պատկերը, որն անծանոթ է իր պատմությանը, ներկայացնում է ոչ միայն պատմական Հայաստանի տարածքները, այլև հայ ազգի պատմական այրերին. «մեր մեջ կան շատերը, որոնք բնավ չեն մտաբերում կան չեն էլ լսել պատմությունը մեր հսկաների, քաջերի և հաղթող թագավորների, որոնց հետքերով էլ ընթանալու ենք...»¹⁰⁹ Հայ երիտասարդների՝ «նախնյաց որդիների քաջությանն ու արիությանը հասնելու և նմանվելու» նպատակն է հետապնդում *Հորդորակը*։

Մենք ոչ այլ ինչ ենք ցանկանում, այն էլ հոգու չափ, եթե ոչ միմիայն ետ ստանալու մեր սեփական և արդար ժառանգությունը, որ կորցրել ենք մեր անկարգության ու ծուլության պատճառով։ Այն, ինչ որ անգիտությամբ կորցրինք, այսուհետև մեր պարտքն է (և դրան ընդհանուր իրադրությունն է մղում) վերստին ստանալ խոհեմությամբ ու արիությամբ (էջ 54-55)։

¹⁰⁹ *Հորդորակ*, էջ 54։ Տեքստից հետագա մեջբերումները՝ տողամիջում։

Հայ ազգը, ընտրելով «փոփոխական զգայության ու կրքի» (էջ 130) ճամփան, դրանից բխող «անկարգության ու ծուլության», «հեղգության ու տգիտության», «մտքի կուրության ու ինքնակալության» պատճառով կորցրել էր Աստուծոց բնական իրավունքի ուժով ստացած հայրենի ժառանգությունը:¹¹⁰ Ուրեմն, *Հորդորակի* համար, հայ ազգի «պարտքն» էր վերանվաճել իր հայրենիքը, որի կորստի պատճառը բարոյական առաքինությունների կորուստն էր: «Խոհենությանը» կամ աստվածային «իմաստությանը»՝ «բանական ընտրությանը» և Նոյից ծնված հայ նախնիների՝ ժառանգած «բնական» արիությանը էր *Հորդորակը* հնարավոր համարում վերականգնել կորսված բարոյական առաքինությունները:¹¹¹

Որպես «բարոյական առաքինությունների» տիպարների լավագույն հերթականություն՝ *Հորդորակը* նշում է. «Ահա թե ինչու սիրում են ըստ քաջության այսպես թվել՝ Հայկ, Արամ, Տիգրան, քանզի քաջերը քաջերից են սերուն» (էջ 65): Բառացիորեն կրկնելով պատմահայր Խորենացու թվարկումը ու նրա վերաբերմունքը այս քաջերի հանդեպ¹¹² և տրվելով քաջության երևակայման խաղին՝ *Հորդորակի* հեղինակն իրեն երբեմն գտնում է պատմական իրադարձությունների ներսում. «Պետք էր տեսնել, թե ինչպես մեր ուշիմ և խոհեմ հսկան աճապարանք հավաքում է իր ուժերը...»¹¹³ (ընդգծումը՝ Ա.Համբարձումյան): Հեղինակը կարծես ականատես է իրադարձությանը. միահեծան Բելին հաղթած Հայկ նահապետին ներկայի ուժով է օժտում *Հորդորակը*՝ մաքրելով անցյալի և ներկայի միջև եղած ժամանակը: Սրանով հերոսականությունը նոր լիցք է ստանում ներկայում և պատմականորեն սրում *Հորդորակի*՝ «արիությանը իր ժառանգությունը» վերագտնելու նպատակը:

«Հայկի», «Արամի», «Մեծն տիգրանի» և «Մեծն տրդատի»¹¹⁴ կերպարներն (նկ. 17) է պատկերում *Աշխարհացոյց Հայաստանեայցը*՝ պահպանելով Խորենացու՝ ըստ քաջության թվարկումը՝ ավելացնելով Տրդատ թագավորին: Այս այրերի մանրամասն նկարագրությանը մեծ տեղ է հատկացնում *Հորդորակը* այնպես, ինչպես Խորենացին: Վերջինիս՝ մի կողմից նախահայրերի ու հերոսների և մյուս կողմից՝ Պարույրից սկսած թագակիր արքաների բաժանումն է պահպանված թե՛ *Հորդորակում*, թե՛ քարտեզում: Կերպարները, այս բաժանմանը համապատասխան, տեղակայված են քարտեզի անվանացույցի ձախից աջ հերթականությամբ՝ անունների համապատասխան գրառումներով: Ձախից «վայելչագեղ, խիստ գանգրահեր, քաղցրահայց, պարթև ու հաստաբազուկ»¹¹⁵ Հայկն է՝ «մեծականար կամ լայնածոց» աղեղով և փետրավոր նետով, կողքին՝ Հայկի ոչ շատ հեռավոր ժառանգ Արամն է՝ «Հայաստան» գրությամբ թուղթ կամ քարտեզ պահած: *Հորդորակի* նկարագրությամբ՝ Արամը «գերադասում է մեռնել հայրենիքի համար, քան թե հանդուրժել, որ օտարները ոտնակոխ անեն հայրենիքի սահմանները» (էջ 60), և նա էր առաջինը, որ, ազատելով Հայաստանը

¹¹⁰ Հայ ազգի կործանման պատճառների քննությանը *Հորդորակն* անդրադառնում է յոթերորդ գլխում՝ վերնագրված «Այն մասին, թե ինչու կործանվեց հայոց իշխանությունը, և գլխավորապես ինչ կարծիքներ կան այդ մասին»՝ առանձնացնելով յոթ հիմնական պատճառներ, որոնք իրենց հերթին եկեղեցու հայրերի անեծքի պատճառ էին: Տե՛ս *Հորդորակ*, էջ 129-151, ինչպես նաև՝ էջ 49-53:

¹¹¹ *Հորդորակը*, ինչպես *Որոգայթը*, նաև նախահայրերի, թագավորների ու իշխանների քննադատություն է, որոնց ինքնակալության մղումը պատճառ դարձավ երկրի կործանման: Ըստ *Հորդորակի*՝ օրենքով ու խորհրդականներով պետք է առաջնորդվի թագավորը՝ ունենալով ընտրյալ այրեր, որ իրեն հետ կպահեն սխալ քայլերից (տե՛ս, *Հորդորակ*, էջ 132): Այսպես՝ եթե *Որոգայթը* սահմանում էր խորհրդարանական հանրապետության մոդել, ապա *Հորդորակն* առաջարկում էր՝ խորհրդարանական միապետություն:

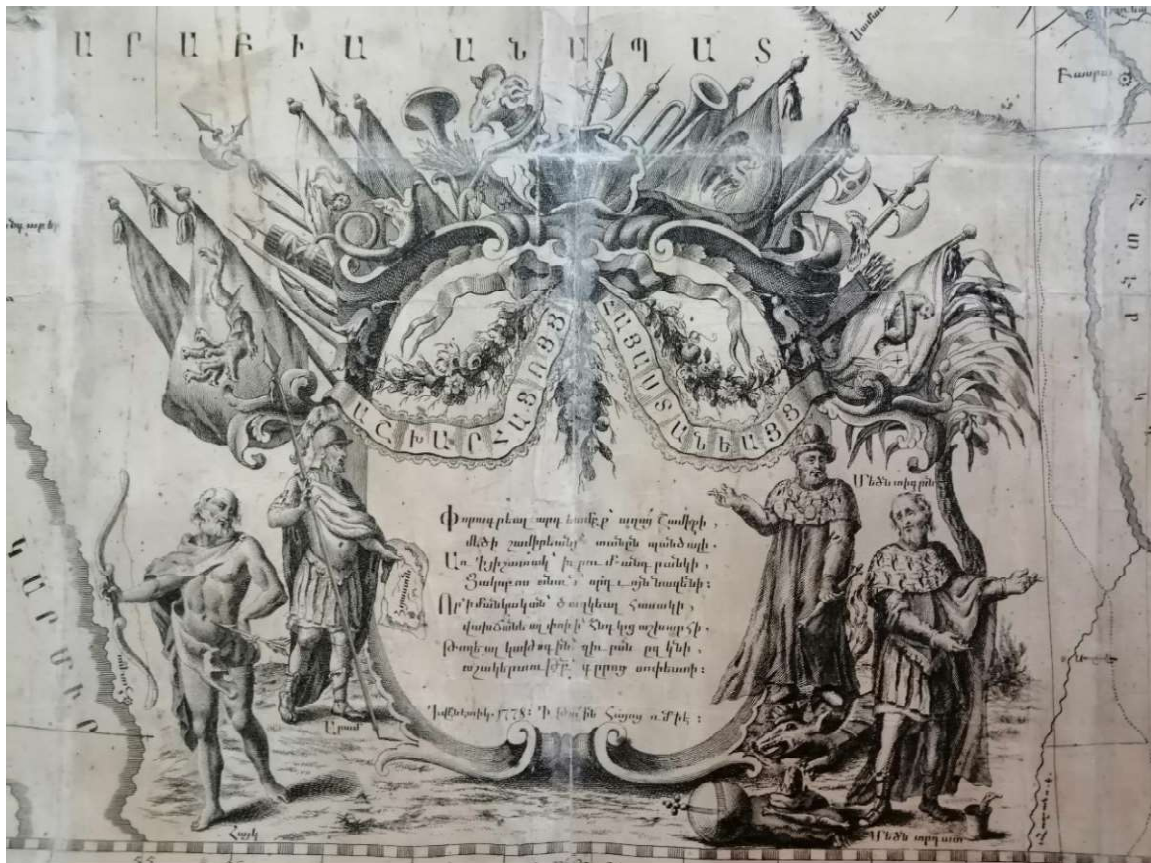
¹¹² «Ուստի ես սիրում եմ ըստ քաջության այսպես կոչել՝ Հայկ, Արամ, Տիգրան, որովհետև քաջերի սերունդները քաջերն են, իսկ նրանց միջև եղածներին ով ինչպես ուզում է՝ թող կոչի»: Տե՛ս Ստեփան Մալխասյան (թրգմ. և ծնթ.), Մովսես Խորենացի, *Հայոց պատմություն* (Երևան: Հայպետհրատ, 1961), էջ 134:

¹¹³ *Հորդորակ*, էջ 59:

¹¹⁴ Տիգրանի ու Տրդատի անունները փոքրատառ են քարտեզում, փոքրատառ են նաև որոշ տեղանուններ, ինչը հնարավոր է՝ վրիպակ է:

¹¹⁵ *Հորդորակ*, էջ 57: Տեքստից հետագա մեջբերումները՝ տողամիջում:

մեղացի Նյուքարից, «այնքան ընդարձակեց մեր երկիրը, որ բոլոր ազգերը մինչև իսկ նրա անունով մեզ անվանեցին արմեն, իսկ մեր երկիրը՝ Արմենիա» (էջ 61): Աջից թագակիր արքաներից Մեծն Տիգրանն է՝ արքունական մականով, ով «Հայոց աշխարհի սահմաններն ընդարձակելով՝ հասցրեց նրա մախկին սահմաններին» (էջ 64): Տիգրան Երվանդյանի՝ որպես մեծն Տիգրանի, նույն զգայացունց բնութագիրն է կրկնում *Հորդորակի* հեղինակը, ինչ հորենացին՝ բնորոշելով նրան իբրև հայկազն ցեղի ամենից կատարյալ մի քաջագուն՝ առաքինությունների իր ողջ փնջով:¹¹⁶ Պատկերում Տիգրանի ոտքերի տակ է փռված «թագակիր վիշապը», որն ամրագրում է Տիգրանի հաղթանակը Մարաստանի Աժդահակ թագավորի դեմ, ում անունը, ըստ հորենացու, վիշապ էր նշանակում:¹¹⁷ Տիգրանի կողքին Տրդատն է՝ թագն ու արքունական խորհրդանշանները վայր գցած և ճգնավոր դարձած սուրբը, ում հայոց նախարարները խաբեությամբ թույն են խմեցնում և զրկում կյանքից:¹¹⁸ «Դարձի եկած» և իշխանությունից հրաժարված «Սուրբ Տրդատին» թունավորելու տեսարանն է խորհրդանշում օձը՝ հղելով հին կտակարանի աստվածաշնչյան պատումին՝ առասպելականացնելով Տրդատի մահը:

Նկ. 17. Աշխարհացոյց Հայաստանեայցի անվանացույցը, 1778 թ.

¹¹⁶ Խորենացին իր *Հայոց պատմության* մեջ «մեծ» է անվանում Տիգրան Երվանդյանին, և ոչ թե Տիգրան Երկրորդին, ում առ այսօր ընդունված է համարել Տիգրան Մեծ: Ուստի պատկերում, որը հետևում է Խորենացու պատմագրությանը, Տիգրան Երվանդյանն է: Տիգրան Երկրորդի և Տիգրան Երվանդյանի շփոթության մասին տե՛ս Հակոբ Մանանդյան, *Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության*, հ. Ա (Երևան: Հայպետհրատ, 1944), էջ 42-43:

¹¹⁷ Խորենացի, *Հայոց պատմություն*, էջ 133: Հմմտ. *Հորդորակ*, էջ 64:

¹¹⁸ *Հորդորակ*, էջ 79:

Կերպարները համապատասխանաբար տեղակայված են անվանացույցի ձախ և աջ կողմերում՝ համաչափ և միմյանց զուգահեռ, որով իսկ պահպանում են շրջանակի դասական կենտրոնամիտությունը: Լույսուստվերով ու հեռանկարով նկարիչն ապահովել է նաև կոմպոզիցիայի ծավալայնությունն ու տարածականությունը, սակայն որոնք կարծես առավելապես «արհեստական» բնույթ ունեն և չեն տալիս պատկերի ամբողջական մի կառույց: Կերպարները որևէ գործողությամբ կապված չեն միմյանց հետ և պատկերային մակարդակում չեն կազմում որևէ պատմողականություն: Ուստի հեռանկարային այս լուծումները կարծես վերաբերում են յուրաքանչյուր կերպարին առանձին-առանձին՝ մի ժամանակի մեջ: Կերպարների դասավորության առումով ցուցատախտակը մեր դիտարկած քարտեզներից հիշեցնում է Պետեր Վան դեր Աայի 1707 թվականի *Ֆլորիդայի քարտեզի* անվանացույցը (նկ. 18), որի ձախ կողմից ներկայանում են Ամերիկյան բացահայտող եվրոպացի, աջից՝ կիսամերկ հնդկացիական ցեղերի համապատասխանաբար երկու կերպարները: Երկու տարբեր մշակույթների հանդիպումը երևում է դինամիկ գործողության մեջ, որտեղ կողմերը հաղորդակցության տեսարան են ներկայացնում: Այս հաղորդակցությունը նկատելի է թե՛ մարմինների շարժունակ, թե՛ ձեռքերի պատկերման մեջ, որոնք ամբողջացնում են մի իրադրության՝ եվրոպացիների՝ Ամերիկյան ուսումնասիրելու գործողության պատկերը:

Նկ. 18. Պիտեր վան դեր Աա, *Ֆլորիդայի քարտեզի* անվանացույցը, 1707 թ.

Պատկերման եղանակով տարբեր, սակայն տարբերության վրա կառուցված այս գույգ բաժանումները երևում են և Շահամիրյանի քարտեզում: Չախից Հայկի և Արամի կերպարները ներկայանում են՝ առաջինը որպես կիսաառասպելական մախախայր, մյուսը՝ հռոմեացի զինվորի կերպարով՝ որպես «Հայաստանն առավելագույնս միավորած» հերոս: Իսկ աջից Տիգրանի և Տրդատի կերպարները երևում են մեկն՝ իբրև թագակիր, մյուսը՝ թագը վայր դրած արքա: Այստեղ տեսնում ենք հերոսներ-արքաներ բաժանումը, որը, ինչպես վերը տեսանք, գալիս էր 5-րդ դարի պատմագրական ավանդույթից: Այս բաժանումից գատ երկու քարտեզներում կերպարներին միավորում է մարմնի դիրքերի ու շարժումների նմանությունը: Վան դեր Աալի քարտեզում

կերպարների միջև լարված փոխկապակցվածությունը, սակայն, բացակայում է Շահամիրյանի քարտեզում: Այստեղ կերպարները ստատիկ են, իսկ շարժումները չեն ներկայացնում որևէ պատմողական գործողություն, օրինակ՝ Տրդատի ձեռքերը, որ ուղղված են անվանացույցի կենտրոնի հակառակ ուղղությամբ, չեն բացահայտում գործողության որևէ իմաստ: Տիգրանի ձեռքը կարծես խորհրդանշականորեն մատնացույց է անում «Աշխարհացոյց Հայաստանեայց» անվանագիրը, ինչն էլ կատարման տեսակետից սահուն և հստակ արտահայտված չէ:

Նկ. 19. Ջոն Սանեքս, *Եվրոպայի նոր քարտեզ*, 1721 թ.

Եվրոպական քարտեզներում ձեռքի այս շարժումը տեսնում ենք, օրինակ, Ջոն Սանեքսի *Եվրոպայի նոր քարտեզը* (նկ. 19) անվանագիրը կրող քարտեզում, որին ակնհայտորեն մատնանշում է Ջևսի այլաբանական կերպարանքով ներկայացող կերպարի աջ ձեռքը: Վան դեր Աայի քարտեզում այս գործողությունը փոխարինված է նետի եռաթև ծայրով: Երեք պարզված և երկու ծալված մատները խորհրդանշական իմաստ ունեն, որն իր արմատներով հասնում է մինչև հրեական կրոնական ավանդույթը՝ իր տեղը գտած կաթոլիկ հռոմեական քրիստոնեական ավանդույթի մեջ:¹¹⁹ Պարզված մատները խորհրդանշում են սուրբ երրորդությունը, իսկ երկու ծալված մատները՝ Քրիստոսի երկվությունը:¹²⁰ Հորինվածքի առումով

քարտեզի նկարիչը պատկերագրությունը կառուցում է եվրոպական պատկերագրության հորինվածքային սկզբունքներով, իսկ խորհրդանշանային իմաստով քարտեզի կրոնականության հիմքերում տեղավորում է կաթոլիկ եկեղեցու ավանդույթի պատկերային արտահայտությունները:

Վերջինից փոխառված մի խորհրդանշան է ման խաչակիր գլոբուսը, որը պատկերում նետված է Տրդատի ոտքերի առջև: Խաչակիր գլոբուսի պատկերագրությունը հայտնի է սկսած 5-րդ դարից, որոնց առաջին օրինակները գտնում ենք բյուզանդական կայսր Թեոդոսիոս երկրորդի հատած մետաղադրամների վրա (նկ. 20): Գլոբուսի պատկերը մեծ տարածում ուներ բյուզանդացի կայսրերի վերապատկերումներում, որն արքաները պահում էին թե՛ ձախ, թե՛ աջ ձեռքում:¹²¹ Ըստ հետազոտող Օլգա Կարագիորգու՝ գլոբուսի տեղադիրքը ըստ երևույթին չուներ ավելի, քան պատկերի համաչափությունը պահպանելու նշանակություն և խորհրդանշում էր կայսեր համաշխարհային տիրապետությունը, ինչը հնարավոր էր դառնում խաչի զորությամբ:¹²² Սակայն Տրդատի ոտքերի տակ հայտնված գլոբուսը բնորոշում է արքայի՝ վայր դրած

¹¹⁹ Bennett Futterman, «Analysis of the Papal Benediction Sign: The Ulnar Neuropathy of St. Peter», *Clinical Anatomy*, 2015, քիվ 6, էջ 696-701:

¹²⁰ Futterman, «Analysis of the Papal Benediction Sign», էջ 698-699:

¹²¹ Այս մասին տես Olga Karagiorgou, «“The Emperor’s New Clothes”: Looking Anew at the Iconography of the Tondi», ըստ՝ N. Zorzi, A. Berger, L. Lazzarini (խմբ.), *The Tondi in Venice and Dumbarton Oaks Art and Imperial Ideology between Byzantium and Venice*, (Viella: Centro Tedesco di Studi Veneziani; Roma-Venezia, 2019), էջ 93-150 (129):

¹²² Karagiorgou, «“The Emperor’s New Clothes”», էջ 129:

աշխարհակալությունն ու իշխանությունը և քրիստոնեական հավատքին նվիրվելը: Այսպես կրոնը կարծես հաղթանակ է տանում մարդկային ինքնակալ իշխանության հանդեպ՝ վերջինս ենթակայելով աստվածային ուժին:

Նկ. 20. Թեոդոսիոս երկրորդի հատած դրամները, 5-րդ դար

Նկ. 21. Աբգար թագավոր, որմնանկար

Տրդատը հանդես է գալիս կիսով չափ արքունական պատմունճանով, կիսով չափ՝ հռոմեացի զինվորի կարճ տունիկայով և հռոմեական ճտքակոշիկներով, որոնք ընդգծում են Տրդատի հռոմեական դաստիարակությունը: Տրդատը Դիոկղետիանոս կայսեր հրամանով զգեստավորվել էր կայսերակերպ և թագ կրել՝ ծալված կերպով ճակատամարտի մեկնելու համար:¹²³ Սակայն հռոմեական այս համազգեստին ավելացած է հագուստի մի դետալ՝ կզաքիսի մորթուց պատրաստված սպիտակ, սև պուտավոր թիկնոց, ինչը հաճախ է հանդիպում թե՛ եվրոպացի, թե՛ ռուս թագավորների միջնադարյան պատկերագրության մեջ:¹²⁴ Հայ միջնադարյան արվեստից մեզ հասած այդպիսի մի օրինակ է առաջին քրիստոնյա թագավոր Աբգարի հագուստի պատկերագրությունը (նկ. 21): Կենդանուց ստացված մորթու նախշը կիրառվում էր ոչ միայն հագուստի համար, այլև մեծապես տարածված էր եվրոպական զինանշանների վրա, ինչը կապվում էր ազնվականական ծագման և հարստության հետ:¹²⁵ Տրդատի, ինչպես նաև Տիգրանի ազնվականական ծագումն է ընդգծում քարտեզի նկարիչը՝ երկուսին էլ պատկերելով թանկարժեք թիկնոցով: Տիգրանը պատկերված է ամբողջովին արքունական հագուստով, մականով, թիկնոցի լայնությամբ տարածվող շղթայով: Թե՛ Տիգրանի, թե՛ Տրդատի թագի ձևը տարբերվում է մեզ հասած հայկական կամ հռոմեական մետաղադրամների վրա առկա հայ թագավորների թագերի ձևերից: Այստեղ թագն ամրացված է գլխադրի վրա, ինչը հաճախ ենք հանդիպում եվրոպացի նկարիչների՝ հայերի պատկերներում: Գլխադրի այդ ձևը նկատում ենք, օրինակ, 1732 թվականին Ամստերդամում գործող ֆրանսիացի փորագրիչ և գրքերի նկարազարդող Բերնար Պիկարի *Հայերի եկեղեցին* պատկերում (նկ. 22):¹²⁶ Նրա մեկ այլ՝ *Վանականները* (նկ. 23) գործում վանականի՝ առանց պարեզոտ զգեստի ծալքերը և ծալքի տակից երևացող ոտքի ծալվածքը նույնպես բնութագրական են Տիգրանի կերպարին:¹²⁷

¹²³ *Հորդորակ*, էջ 76:

¹²⁴ Լոնդոնի «Հերալդների դպրոցի» պետական ծառայող և հնավաճառ Ջոն Գիլլիմի համաձայն՝ կզաքիսի հայրենիքը Հայաստանն էր, որի անունով էլ կոչվել է՝ *Mustela erminea*: Տե՛ս John Guillim, *A Display of Heraldry* (London: S. Roycroft for R. Blome, 1679), էջ 14:

¹²⁵ Գիլլիմը հիշատակում է իր ժամանակակից բրիտանացի քաղաքական գործիչ Ջոն Լիին, ով 17-րդ դարասկզբին սահմանել էր օրենք, որի համաձայն այս մորթին կարող էին կրել միայն կայսրերը, թագավորները, արքայազնը, որոշակի աստիճանի պատկանող դքսերը, մարկիզները և կոմսերը: Տե՛ս Guillim, *A Display of Heraldry*, էջ 14-15:

¹²⁶ Bernard Picart, *Cérémonies et coutumes religieuses de tous les peuples du monde*, h. 3 (Amsterdam: 1783), էջ 192:

¹²⁷ Picart, *Cérémonies et coutumes religieuses de tous les peuples du monde*, էջ 193:

Նկ. 22. Բերնար Պիկար,
Հայերի եկեղեցին, 1783 թ.

Նկ. 23. Բերնար Պիկար,
Վանականները, 1783 թ.

Այսպիսի օրինակներ կարող ենք հանդիպել ոչ միայն հայերին պատկերող եվրոպական փորագրություններում, այլև առհասարակ ասիացիների եվրոպական պատկերներում: Տիպիկ օրինակ է 1758 թվականին լույս տեսած Պիեր ժոզեֆ դ'Օրլեանի *Սիամի առաջին նախարար պարոն Կոնստանցո Վենեցիանոյի պատմությունը և թագավորության վերջին հեղափոխությունը* գրքի նկարազարդումը, որը ներկայացնում է հույն ճանապարհորդ Կոնստանտին Պաուլկոնին (նկ. 24), ով 1680-ականներին դարձել էր Սիամի Նարաի արքայի խորհրդականը՝ հասարակ առևտրականի կարգավիճակից վերածվելով բարձրաստիճան պաշտոնյայի:¹²⁸ Հագուստի նման լուծումներով Տիգրանը երևում է իբրև թե՛ ազնվական արքայի, թե՛ հոգևոր դասի ներկայացուցչի, թե՛ հասարակ ժողովրդի անպաճույճ հագուկապով հավաքական մի կերպար:

Նկ. 24. Ջ. Լեոնարդ,
Կոնստանտին Պաուլկոն, 1758 թ.

Արամը ներկայանում է հռոմեացի զինվորի տեսքով՝ սաղավարտով, նիզակով և ոտնամաններով, ուսերին զգած թիկնոցով, որը, սակայն, ամբողջությամբ չի ծածկում մարմինը: Հայկը պատկերված է դասական քանդակային ծավալայնությամբ՝ վերածննդյան կոնտրապոստո

¹²⁸ Պաուլկոնը դուրս էր եկել Հնդկաստանում 17-րդ դարի երկրորդ կեսին առևտրային ոլորտում մենաշնորհ դիրք զբաղեցնող Արևմտահնդկական ընկերության (East India Company) դեմ՝ Սիամում իրեն հռչակելով որպես «ազատ առևտրական»: Տե՛ս Josh Provan, «One Man's Private War with the East India Company», *Adventures in Historyland*, 16 փետրվարի 2019, այց՝ 06 հուլիս 2024 <https://shorturl.at/8Zyxq>: Գրքի համար տե՛ս Pierre Joseph d'Orleans, *Storia del signor Costanzo Veneziano, primo ministro del Re di Siam, e dell' ultima rivoluzione di codesto Regno* (Venezia: Appresso Giovanni Tevernin, 1758):

դիրքով, իսկ կիսամերկ մարմնի առանձին մասերի մկանները առանձնահատուկ կերպով են շեշտված:

Տիպականացված հռոմեացու և հունական առասպելաբանական կերպարներին հանդիպում ենք 17-18-րդ դարերի Եվրոպայի տարբեր երկրներում լույս տեսած բազմաթիվ գրքերի ու քարտեզների փորագրություններում: Իդեալականացված արականության ու հերոսականության արվեստային արտահայտությունը «հերկուլեսյան» մոդելով տալիս էր թե՛ Ապոլոնի, թե՛ Թեսևսի, թե՛ Ջևսի, թե՛ այլ աստվածների ու հերոսների պատկերները (օր.՝ նկ. 25): Հերկուլեսը որպես կանոնիկ կերպար էր ընդունվել Իտալական ուշ վերածննդի պատկերագրության համար, որին պատկերագիր Ցեզարե Ռիպան իր 1593 թվականին հրատարակած *Պատկերագիտություն* գրքում կոչում էր *Virtu Heroica*, ով զսպում էր զայրույթն ու դյուրագգացությունը և ենթակայեցնում հաճույքը բանականության օրենքով:¹²⁹ Հերկուլեսի բնութագիրն է տալիս *Հորդորակը* բնորոշելով նրան որպես «ահարկու և հզոր հսկա..., որին բազմաթիվ նշանավոր քաջագործությունների համար հեթանոսներն աստվածացրել ու պաշտում էին»:¹³⁰ Անտիկ շրջանի քանդակների և հունական դիցաբանության ուսումնասիրության մի նոր շրջան էր բացվել 18-րդ դարի Եվրոպայում՝ իր առջև դնելով անտիկ արվեստի գործերի ճշգրիտ վերարտադրության հարցը:¹³¹ Այս առումով հետ չէր մնում նաև քարտեզի նկարիչը:

Նկ. 25. Ջիորջիո Գիսի, *Հորդային հաղթանակած Հերկուլեսը*, 1557-1558 թթ.

Անվանացույցի կենտրոնական դիրքը քարտեզում դիտողի հայացքը սևեռում է իր մանրամասների վրա, որոնց ակնհայտորեն պատվիրատուն շեշտված կարևորություն է տալիս: Այստեղ ծանրության կենտրոնն ընկած է ինչպես անվանացույցի կենտրոնում գտնվող վերը քննարկված բանաստեղծության, այնպես էլ ձևավորման վրա: Անվանացույցի շրջանակի դետալները՝ երաժշտական գործիքները, զենքերը, դրոշները համաչափ դասավորված են շրջանակի շուրջը, կենտրոնական հատվածում՝ մրգերով, ծաղիկներով ու ժապավենով զարդարված մանրամասներով: Այս բազմազանության մեջ նաև նկատելի է աջից՝ հռոմեացի զինվորի սաղավարտի, ծախից՝ այլաբանական անորոշ ֆիգուրի դետալներ: Այս մանրամասները նույնպես բազմիցս տեսնում ենք մի շարք եվրոպական քարտեզների և գրքերի ձևավորումներում:¹³² Շրջանակի կոմպոզիցիոն հավասարակշռությունը խախտում է աջից պատկերված ծառը, որը,

¹²⁹ Patricia Simons, «Hercules in Italian Renaissance Art: Masculine Labour and Homoerotic Libido», *Art History*, 2008, թիվ 5, էջ 632:

¹³⁰ *Հորդորակ*, էջ 66:

¹³¹ Lawrence Gowing (խմբ.), *A History of Art* (Spain: Borders Press, 2002), էջ 732:

¹³² Քանի որ առանձին քարտեզների համար անվանացույցի ձևավորումը թանկ էր, ուստի նկարիչները հրատարակում էին շրջանակների ձևավորումների առանձին գրքույկներ, որոնցից արդեն պատրաստի օրինակները հրատարակիչները կիրառում էին քարտեզների և գրքերի համար: Տես, օրինակ, Jean-Charles Delafosse, *Iconologie historique* (Paris: Jacques Francois Chereau, 1768): Հմմտ. Van Duzer, *Frames that speak: Cartouches on Early Modern Maps*, էջ 18-26: Քիչ օրինակներ են մեզ հասանելի եղել, և ուսումնասիրված գրքույկներում չենք հանդիպել 1778 թվականի քարտեզի անվանացույցի ձևավորման հար և նման նմուշի: Այս ձևավորման առանձին դետալները հաճախ հանդիպող են, ուստի դժվար է որոշել թե եվրոպական կոնկրետ որ ավանդույթից է օգտվել նկարիչը:

կարծում ենք, խորհրդանշում է աստվածաշնչյան Սաբեկա ծառը:¹³³ Ամենից ուշագրավը դրոշների վրա պատկերված խորհրդանշաններն են, որոնք հավանաբար կապվում են հայ թագավորական տների զինանշանների հետ և տրված են յուրաքանչյուր կերպարին զուգահեռ: Հայկի գլխավերևում դրոշի վրա պատկերված է յոթգլխանի վիշապ, համապատասխանաբար առյուծ՝ Արամի, արծիվ՝ Տիգրանի, և խաչակիր գառ՝ Տրդատի գլխավերևում: Շրջանակի այս հատվածը՝ ձևավորումներով և խորհրդանշաններով գրեթե նույնակերպ հանդիպում ենք 1849 թվականին Հնդկաստանի Կալկաթա քաղաքում լույս տեսնող *Ազգասեր Արարատեան* հանդեսի սույն թվականի առաջին համարում (նկ. 26):¹³⁴

Նկ. 26. *Ազգասեր Արարատեան*, 1849 թ., Կալկաթա

Նկ. 27. *Գիրք որ կոչի ընդհանրական*, 1788 թ., Պետերբուրգ

Նկ. 28. *Ազդարար*, 1794 թ., Մադրաս

Նկ. 29. *Ազատութիւն*, 1890 թ., Նյու Յորք

Խմբագիրը հաղորդում է, որ խորհրդանշանները և ձևավորումը պատրաստել է տվել ոմն Պարոն Մանուկ Թորոսյան, իսկ պատկերի փորագրությունը կատարել է Ռամդհոն Սարնոքարը (Ramdhon Sarnokar):¹³⁵ Սակայն ակնհայտ է, որ զինանշանային այս կառույցը որոշակիորեն կրկնում է Շահամիրյանի քարտեզի անվանացույցի ձևավորումը՝ ավելացված և վերամշակված դետալներով. այն առավելապես պարզեցված է՝ դուրս են մղված տարատեսակ դեկորատիվ զարդանախշերը և

¹³³ Տե՛ս Գայանե Սուգիկյան (կազմող), «Խաչելության պատկերի խորհրդավոր արտահայտությունը», *Արարատյան հայրապետական թեմ*, այց՝ 5 սեպտեմբերի 2024 <https://shorturl.at/EJTDV>:

¹³⁴ «Քաղաքական, Կալկաթա», *Ազգասեր Արարատեան*, 1 հունվարի 1849 թ.:

¹³⁵ Չի հաջողվել սույն անձնավորության մասին գտնել որևէ տեղեկություն, թերևս միայն այն, որ նա եղել է Կալկաթայում լույս տեսած Էվկլիդեսի *Երկրաչափության տարրերը* գրքի փորագրիչը, տե՛ս Jhon Playfair (թրգմ.), *Elements of Geometry of Euclid*, հ. 4, 5, 6 (Calcutta: Ostell and Lepage and P.S.D'Rozario and Co., 1848), ըստ՝ Mofakhkhar Hussain Khan, *The Bengali Book: History of Printing and Bookmaking 1667-1866*, հ. 2 (New Delhi: Sarup & Sons, 2001), էջ 171:

ներմուծված է Քրիստոսի դաստառակը: Խմբագիրը բացատրություն է տալիս սույն խորհրդանշանների մասին.

զՓրկչականն Դաստառակ Մեծին Աբգարու, զԵօթնգըլխեանն Վիշապ 'ի վառն Տեգրանայ, զԱրծուին հզօր Արշակունի, զԳառն Տրդատ Մեծ, և զԱռիծն Ռուբինեանց...¹³⁶

Խորհրդանշանները կրկնում են Շահամիրյանի քարտեզի խորհրդանշանները՝ նույն հերթականությամբ: Այս նշանային քառամիացությունը գտնում ենք նաև 1788 թվականին Պետերբուրգում լույս տեսած *Գիրք որ կոչի ընդհանրական* գրքի էջերում (նկ. 27): Որպես հերալդիկ պատկեր՝ այն նույնությամբ կրկնվում է 1794 թվականին Մադրասի տպարանում Հարություն Շնավոնյանի հրատարակած *Ազդարար* ամսագրի առաջին համարում (նկ. 28):¹³⁷

Նկ. 30. *Բառգիրք Հայկազեան լեզուի*, 1749 թ., Վենետիկ

1780-ականների կեսերին Հայաստանի զինանշանային համակարգ էր սահմանում և հաստատում Հովսեփ Արղությանը Ռուսաստանում: Նրա առաջարկած տարբերակն ակնհայտորեն ելակետ էր ընդունվել դրա պատկերի կառուցման համար, ինչը հավանաբար շրջանառվել է բոլոր այն համայնքներում, որտեղ հայալեզու ամսագրեր և գրքեր էին հրատարակվում: Արղությանը կարևոր խորհրդանշան էր նախ համարում «տապան Նոյի», ապա՝ «Քրիստոսի դաստառակը», որը Հայաստան էր բերել Աբգար թագավորը, «Արշակունեաց՝ արծիւն միազլխի, որ նախքան զքրիստոնէութիւնն, գառն՝ ի ժամանակի քրիստոնէութեան և երկու առիծն՝ ի փոքր Հայաստան»։ նշաններ, որոնք գտնում ենք 1788 թվից հետո հանդիպող բազմաթիվ հերալդիկ պատկերներում: Արղությանի զինանշանային պատկեր կառուցելու փորձերը քննադատության են արժանանում 1919 թվականին Մխիթարյան միաբանության Հայր

Վարդան Հացունու *Հայ դրոշները պատմութեան մէջ* գրքում: Այստեղ հեղինակը քննում է հայ թագավորական տների զինանշանների աղբյուրները և պատմական խեղաթյուրում դիտարկում Արղությանի մեկնաբանությունները: Ըստ նրա՝ ոչ թե երկու առիւծներն էին Ռուբինյանների տան խորհրդանիշը, ինչպես կարծում էր Արղությանը, այլ «թագապսակ առիւծը՝ խաչագլուխ գաւազանով», իսկ հանդիպող անթագ գլխով զույգ առիւծները, որոնց միջև առկա է «կրկնակարգ խաչ» և առիւծները «քամակն ու ցռուկ անոր դարձուած են», հեղինակը համարում էր «արուեստաւորաց կամ խնդրողին խաղեր», որոնք այլևս չեն հանդիպում Լևոն արքայից հետո:¹³⁸ Արղությանի կարծիքը գառան պատկերի մասին, ինչը գտնում ենք նաև 1849 թվականի *Ազգասեր Արարատեանի* վերոնշյալ մեջբերման մեջ, հեղինակը համարում է պատմականորեն չհիմնավորված, քանի որ այն չի հանդիպում ոչ հայկական, ոչ էլ եվրոպական հին դրոշների վրա:¹³⁹ Աստծու գառան պատկերը,

¹³⁶ «Քաղաքակյանք, Կալկաթա», *Ազգասեր Արարատեան*, 1 հունվարի 1849 թ.:

¹³⁷ *Ազդարար*, խմբ.՝ Յարութիւն Շնաւօնիան, 1794, էջ 2: 1890 թվականին Նյու Յորքում հրատարակվող *Ազատութիւն* լրագրի հունվարի 18-ի համարում գտնում ենք որոշակի փոփոխություններով մշակված հերալդիկ համակարգ՝ դրոշներով և նույն նշանային իմաստներով՝ սակայն փոփոխված պատկերազրույթամբ (օրինակ՝ յոթգլխանի հրեշը փոխարինված է Վիշապաքաղով) (նկ. 29): Տե՛ս *Ազատութիւն*, Նյու Յորք, 8 մարտի 1890 թ.:

¹³⁸ Վարդան Հացունի, *Հայ դրոշները պատմութեան մէջ* (Վենետիկ: Ս. Ղազար, 1919), էջ 41-43:

¹³⁹ Հացունի, *Հայ դրոշները պատմութեան մէջ*, էջ 32: Ինչպես վկայում են 5-րդ դարի Հռոմից մեզ հասած մետաղադրամները, հարություն առած Քրիստոսին կերպավորող Agnus Dei-ը կամ Աստծու գառան

փաստորեն, մինչ Արդությանի նկարագրությունը, տեսնում ենք Շահամիրյանի քարտեզի խորհրդանշաններում՝ Տրդատի դրոշի վրա:

1849 թվի տեղեկության բնութագրմամբ առյուծը, որն այդտեղ պատկերված է անթագ, չորս ոտքի վրա կանգնած, գլուխը՝ դեպի աջ, Ռուբինյանների նշանն էր, ինչը նույնությամբ տեսնում ենք Շահամիրյանի քարտեզի վրա, սակայն պատկերված Արամ թագավորի գլխավերևում: Թերևս չենք գտնում այս կապը հավաստող որևէ աղբյուր, որից օգտված կլինեի Շահամիրյանը սույն զուգահեռն անցկացնելու համար:

Նկ. 31. Նիկոլաես Վիշեր, *Բրիտանական կղզիներ*, հատված, 1690 թ.

Նկ. 32. Ջորջ Ուիլդի, *Բրիտանական կղզիներ*, հատված, 1715 թ.

Քարտեզում արծվի նշանը պատկերված է Մեծն Տիգրանի՝ Տիգրան Երվանդյանի, վերևում գտնվող դրոշի վրա, որը, ըստ Արդությանի, ներկայացնում էր Արշակունիների թագավորությունը: Այս հանգամանքը հաստատում է նաև հայր Վարդան Չացունին՝ համարելով այն նաև Արտաշեսյանների թագավորության նշան:¹⁴⁰ Քարտեզի նշաններում ուշագրավ է յոթգլխանի վիշապի պատկերը՝ Հայկի դրոշի վրա: 1849 թվականի Կալկաթայի հանդեսի գրառման համաձայն՝ յոթգլխանի վիշապը Տիգրանի (հավանաբար Տիգրան Երվանդյանի) նշանն էր: Այս մասին ավելի հանգամանորեն խոսվում է 1788 թվականի վերոհիշյալ գրքում՝ հիշատակելով Տիգրանին, ով սպանել էր Աղժահակ-վիշապին: Սակայն յոթգլխանի վիշապի մասին մեր տեղեկությունները նախևառաջ կապվում են Հերկուլեսի պատումի հետ, որի հետ հայկական դիցաբանության մեջ համապատասխանում էր Վահագնը՝ Տիգրան Երվանդյանի որդիներից մեկը՝ ըստ Խորենացու:¹⁴¹ Սակայն այստեղ էլ Վահագնի վիշապաբաղը չի հիշատակվում իբրև յոթգլխանի:¹⁴² Ուստի կարծում ենք, որ յոթգլխանի վիշապի պատկերագրությունը գալիս էր մի կողմից հերկուլեսյան պատումից և մյուս կողմից՝ դրա եվրոպական պատկերագրությունից: Այդպիսի օրինակների ենք հանդիպում Նիկոլաես Վիշերի 1690 թվականի *Բրիտանական կղզիներ* քարտեզում (նկ. 31), կամ Ջորջ Ուիլդիի 1715 թվականի համանուն վերնագրով քարտեզում (նկ. 32):¹⁴³

փորագրությունը՝ կատարված եկեղեցական մոմի մնացորդների վրա, կնքվում էր Պապի կողմից՝ ստանալով սրբազան առարկայի նշանակություն: Աստծու գառան այս պատկերը բազմիցս հանդիպում ենք մասնավորաբար Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության՝ հրատարակություններում: Տե՛ս, օրինակ, *Բառգիրք Հայկազեան լեզուի*, հ. 1-ի տիտղոսաթերթը (նկ. 30):

¹⁴⁰ Չացունի, *Հայ դրոշները պատմութեան մեջ*, էջ 26-33:

¹⁴¹ Խորենացի, *Հայոց պատմություն*, էջ 135:

¹⁴² Հայերի մեջ հրեշների պաշտամունքի և Վիշապաբաղն Վահագնի մասին տե՛ս Ալիշան, *Հայոց հին հավատքը կամ հեթանոսական կրոնները*, էջ 117-129: Ըստ Ալիշանի՝ վիշապաբաղ նշանակում է «օձերին ջնջել կամ վիշապին սպանել», ինչպես արել է «հույների Վահագնը՝ Հերկուլեսը» (էջ 120):

¹⁴³ 17-րդ դարի հերալդիկ հորինվածքներին նվիրված ֆրանսիացի նկարիչ Հիերոսիմ դը Բարայի *Ջինանշանների խորհրդանշանները* աշխատության մեջ հանդիպում ենք Հերկուլեսի «գինանշանի», որը

HERCVLES.

De pourpre, à vne hydre à sept
testes d'argent, enrichie, or-
née, ou ombrée de synople,
armée de gueulles.

Նկ. 33. Հիերոսիմ դը Բարա, *Ձինանշանների խորհրդանշանները*
գրքից, 1628 թ., Փարիզ

Ձինանշանային պատկերազրույթուն էին մշակում հայ գաղթականները 18-րդ դարի երկրորդ կեսին պետականության բացակայության պայմաններում: Շահամիրյանի քարտեզի նշանային համակարգը, ըստ երևույթին, կարելի է դիտարկել որպես մի փորձ՝ տալու ապագա պետությունը խորհրդանշող պատկերը: Վերջինս և դրա հետագա վերամեկնաբանությունները, ինչպես ցույց են տալիս տարբեր հանդեսների և թերթերի նկարազրույթունները, խառնաշփոթ ըմբռնումների տեղիք էին տվել՝ հերալդիկ համակարգի մշակման ճանապարհին: Թագավորական տների տեղական խորհրդանշանները միաձուլվել էին այնպիսիների հետ, որոնք պատմականորեն հիմնավորված չէին և առնչություն չունեին հայկական խորհրդանշանների հետ: Այս հանգամանքը թերևս պայմանավորված էր նրանով, որ այս շրջանում դեռևս չկային պատմական համակարգված ուսումնասիրություններ, որոնք հիմք կդառնային ապագա պետության նշաններ ստեղծելու համար:

Ներկայացված է յոթգլխանի վիշապի տեսքով (Նկ. 33): St'u Hierosime De Bara, *Le blazon des armoires, avqvel est monstrée la manière que les Anciens u Modernes ont vñe en icelles* (Paris: chez Rolet Bovtonné, 1628), էջ 115:

Վերջաբանի փոխարեն

Պատմաբան Մայքլ Ուինթլը իր *Ազգայնականության ծնունդը 18-րդ դարի եվրոպական քարտեզներում* հոդվածում մշակույթով պետությունը սահմանելու սուր ընդգծված միտում է տեսնում եվրոպական քարտեզագրական դպրոցում: Սեփական «ազգային փառքը», ըստ նրա, երևում են թե՛ եվրոպան ներկայացնող, թե՛ այլ ազգերի եվրոպական քարտեզներում:¹⁴⁴ Եթե Ջեյմս Ռեննլի՝ 1782 թվականի Հնդկաստանի քարտեզում Բրիտանիան ներկայանում էր անձնավորված կնոջ պատկերով, որ օրենք էր տարածում Հնդկաստանում, ապա նապոլեոնյան արշավանքների ժամանակ, որոնք, ըստ նրա, «նախապես հակաբրիտանական օպերացիա էին», ֆրանսիական քարտեզներն իրենց հերթին ներկայացնում էին Ֆրանսիան որպես «քառսային արևելքում օրենք տարածող» մի պետության (էջ 278): Ըստ Ուինթլի՝ քարտեզները 18-րդ դարում պետությունների կազմավորման վերջնական փուլում որպես քաղաքական գործիք արտահայտում էին եվրոպացու «ազգային ինքնությունը» և այն դնում այլ ազգությունների քարտեզների վրա (էջ 278): «Ազգը» սահմանելու եվրոպական մշակութային ավանդույթը պատկերագրական մակարդակում չէր չորանցել նաև Շահամիրյանի քարտեզը: Քարտեզագրման հնարավորությունների տեսակետից գործնականում անպատկերելի Հայաստանի քարտեզ գծագրելու անկարողությանը օգնության էր գալիս տեսողական պատկերը: Վերջինս բնորոշում էր հայ ազգը որպես մշակութային ինքնություն ունեցող ազգ. ինքնություն, ինչն անպատկերացնելի էր առանց հայերի ավանդական կրոնական ավանդույթի և 5-րդ դարի պատմագրության:¹⁴⁵

Եվրոպական քարտեզագրական տարբեր ժամանակների դպրոցների և պատկերագրական ավանդույթների մի համաձուլյալ պատկեր է քարտեզը: Այն Հայաստանի պատկերը տալիս է հայ ազգի պատմական հերոսականության և բարոյական առաքինություններով օժտված այրերի խորհրդանշական պատկերով և մի ժամանակ աստծու հաճությունը վայելող հայկական թագավորությունների հերալդիկ հորինվածքների սեփական վերամեկնաբանությամբ: Ինչպես ներկայացված պատկերներն են ցույց տալիս, Շահամիրյանի քարտեզը գուցե թե առաջարկում էր ապագա Հայաստանի զինանշանային մի տարբերակ, որը պետականության բացակայության և գաղթականական պայմաններում փորձ էր՝ սահմանելու սեփական արդիությունը՝ պետություն ունենալու բաղձանքը կյանքի կոչելու ճանապարհին: Սույն հետազոտությամբ վեր հանված կապերը առաջ են բերում նոր հետազոտության անհրաժեշտություն՝ հասկանալու, թե քննարկված խորհրդանշանները ինչպիսի ազդեցություն են ունեցել ապագա Հայաստանի զինանշանի մշակումների համար, և թե դրանք եվրոպական կոնկրետ ինչ աղբյուրների ազդեցությունների հետևանք են: Անվանացույցի պատկերագրությունը ոչ պակաս նշանակալի հետք է թողել նաև 19-րդ դարի հայ կերպարվեստի վրա: Քարտեզի պատկերների ազդեցությունը նկատում ենք թիֆլիսահայ նկարիչ Մկրտում Հովնաթանյանի՝ 1830-ական թվականների գործերում՝

¹⁴⁴ Michael Wintle, «Emergent Nationalism in European Maps of the Eighteenth Century», ըստ՝ L. Jensen (խմբ.), *The Roots of Nationalism: National Identity Formation in Early Modern Europe 1600-1815* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2016), էջ 271-287: Տեքստից հետագա մեջբերումները՝ տողամիջում:

¹⁴⁵ Հնդկահայ գործիչների դիրքորոշումները, *Ազդարարում* տեղ գտած՝ «Հայի որդի հայ» և «Ազգակից» կեղծանուններով հեղինակների միջև բանավեճի քննարկման չորանակում (տե՛ս Թադևոս Ավդալբեգյան, «Ֆրանսիական մեծ հեղափոխությունն ու ժամանակակից հայերը», *Նորք*, 1924, թիվ 4, էջ 135-151:), Ազատյանն իր *Արվեստաբանություն և ազգայնականություն* գրքում դիտարկում է որպես «հայ քաղաքական և մշակութային ազգայնականությունների առաջին դրսևորումներից: Տե՛ս Վարդան Ազատյան, *Արվեստաբանություն և ազգայնականություն. Հայաստանի և Վրաստանի միջնադարյան արվեստները 19-20-րդ դդ. Գերմանիայում* (Երևան: Ակտուալ արվեստ, 2012), էջ 256:

Հայկի, Արամի, Տրդատի պատկերներում, որոնցից յուրաքանչյուրին համապատասխանում են Շահամիրյանի քարտեզի առաջարկած խորհրդանշանները՝ յոթգլխանի հիդրան, առյուծը և Աստծո գառը (նկ. 34, 35): Այս ազդեցությունը չէր շրջանցել նաև գրաֆիկական արվեստը: 1827 թվականին Մոսկվայում լույս տեսած և այնուհետև 1863 թվականին վերահրատարակված Հակոբ և Դավիթ Արզանովների՝ *Հայկական թագավորության պատմության շարադրման փորձ* գրքում ոչ միայն գտնում ենք քարտեզի անվանացույցի հերալդիկ պատկերը, այլև Հայկի, Արամի, Տրդատի, Տիգրանի փորագրանկարները (օր.՝ նկ. 36-39):¹⁴⁶ Սրանք թեև ոճային առանձնահատկություններով տարբերվում են քարտեզի պատկերագրությունից, սակայն մոտ են կառուցման և դետալների մշակման անկյան տակ:

Նկ. 34. Սկրտուն Հովնաթանյան, *Հայկ նահապետ*, անհայտ

Նկ. 35. Սկրտուն Հովնաթանյան, *Տրդատ թագավոր*, անհայտ

¹⁴⁶ Арзановъ, Яковъ; Арзановъ, Давыдъ, *Галлерей достопамятныхъ Царей Арменіи: Опытъ начертанія исторіи царства армянскаго* (Москва: въ Типогрфіи Семена Селивановскаго, 1827, 1863):

Նկ. 36. Հակոբ և Դավիթ Արզանովներ, Հայաստանի նշանավոր արքաների պատկերասրահ գրքից, «Հայկ», 1863 թ., Մոսկվա

Նկ. 37. Հակոբ և Դավիթ Արզանովներ, Հայաստանի նշանավոր արքաների պատկերասրահ գրքից, «Արամ», 1863 թ., Մոսկվա

Նկ. 38. Հակոբ և Դավիթ Արզանովներ, Հայաստանի նշանավոր արքաների պատկերասրահ գրքից, «Տիգրան Երուանդեան», 1863 թ., Մոսկվա

Նկ. 39. Հակոբ և Դավիթ Արզանովներ, Հայաստանի նշանավոր արքաների պատկերասրահ գրքից, «Մեծն Տրդատ», 1863 թ., Մոսկվա

Այսպես, ուրեմն, ինչպես քարտեզի մեր քննությունն է ցույց տալիս, այն ավելին է, քան խմբակի հրապարակախոսական երկերի հավելված: Մի կողմից ցամաքային և ծովային լայն աշխարհագրություն ընդգրկելով՝ այն տալիս է ըստ էության Ասիայի մի հատվածի պատկերը, որի մի մասը ժամանակին զբաղեցրել էր պատմական Հայաստանը: Իր ընդգրկունության իմաստով քարտեզը կարող էր նշանակալի լինել Ցարական Ռուսաստանի գործիչների հետ հարաբերություններ կառուցելու համար: Ծովերը ոչ պակաս ռազմավարական նշանակություն կարող էին ունենալ Ցարական Ռուսաստանի միջոցով Հայաստանի ազատագրության գործը գլուխ բերելու համար: Ռուսաստանի սահմանով էր անցնում Կասպից ծովը և ուղի հարթում դեպի Պարսկաստան: Սև ծովի սահմանին էր հասել Ռուսաստանը՝ հպատակեցնելով թաթարական ազգերին և տիրելով Դրիմին:¹⁴⁷ Այս անկյան տակ *Աշխարհացոյց Հայաստանեայցը* երևում է որպես ռազմավարական նշանակություն ունեցող «ծովային» քարտեզ: Մյուս կողմից պատկերը տեսողական մակարդակում սահմանում էր հայի՝ որպես պատմականորեն հին, խոր կրոնական արմատներ ձգած ազգի ինքնությունը, ինչը ոչ պակաս ռազմավարական նշանակություն ուներ Ռուսաստանից օգնություն ակնկալող գաղթական հայ գործիչների համար: Մեր հետազոտությունն, այսպիսով, առավելապես նոր հարցերի տեղիք է տալիս, քան պատասխաններ, և ենթադրում նոր ուսումնասիրություններ՝ այս կապերը խորապես ըմբռնելու և հիմնավորելու համար:

¹⁴⁷ Лупанова, ««Греческий проект» Екатерины Великой», т. 2 198-200: